

**YENİ
TIP TARİHİ
ARAŞTIRMALARI**

***THE NEW
HISTORY OF MEDICINE
STUDIES***

Editör
Prof. Dr. Nil SARI

İstanbul 1995

OSMANLI DARÜŞŞİFALARINA TAYİN EDİLECEK GÖREVLİLERDE ARANAN NİTELİKLER^(*)

Prof. Dr. Nil SARI^(**)

QUALIFICATIONS AND MORALITY REQUISITE FOR THE PERSONNEL TO BE EMPLOYED IN THE OTTOMAN HOSPITALS (DAR-AL-SHIFAS)

Ottomans legislated various codes and founded several institutions to provide care and protection for the sick, disabled, orphans, widows, invalids and the aged. Sultans passed acts assigning a proportion of the tax income to the needs of the diseased and disabled people in hospitals (dar-al-shifas) and nursing; and created foundations of health with trusts of deeds (waqfiyyes). These deeds comprise interesting information on hospital management as well as the duties, responsibilities, qualities, and proficiency standards requisite for physicians and other employees of these institutions.

This article deals with the trusts of deeds of the dar-al-shifas founded by the Sultans, Bayazid I. in 1400, Mehmed II. the Conqueror in 1470, Bayazid II. in 1488, Süleyman the Magnificent in 1556, Sultan Ahmet I in 1616; and the Sultans' wives', Hafsa's in 1539, Haseki Sultan Hürrem's in 1550, and Nurbanu's in 1582, in view of the characteristics stated above. A hospital which presumably had a capacity of 20 to 50 patients had a staff consisting of approximately 20 to 25 employees, covering primarily, physicians (tabib), ophthalmologists (kahhal), surgeons (djarrah) and assistant health personnel such as pharmacists (ashshab), cook-dieticians (tabbah), a drug-smasher (adviyekub), a cellar-keeper (kilardje), nurses (kayyum), an attendant of kitchen ware (qassa-kash), sweepers (farrash), a W.C. cleaner (ab-reze) and a doorkeeper (bevvab) etc.

According to the information given in these deeds it could be stated that the most important qualifications expected from the body of the health personnel of an Ottoman hospital seem to be efficiency, assiduity and beneficence. They were also expected to be one of good conduct and also virtuous, which was believed to affect the doctor-patient relations favorably. The common model of the physician-patient relations was based on a munificent and kind attitude towards the patient of the physician, who was expected to be informed, efficient, talented, intelligent, observing basic moral values and free from moral weaknesses.

What attracts attention about the responsibilities of the health personnel were expectation of standards of competence and professional efficiency. A physician, for instance, was expected to be highly informed of anatomical and medical knowledge, skillful and experienced. He ought to practice medicine with responsibility and due care for the patient without any negligence. Main responsibility rests with the physician, as the leading professional with the highest wage, rank and status. Compared with the physician, the surgeon and ophthalmologist were specialists in the field, though with a lower wage and status, of whom the main expected qualification was skill in the profession. Furthermore, the surgeon was expected to be ready at any moment for urgent operations, without giving way to negligence or maleficence. In addition, he was presumed to work masterly, experiencedly and proficiently, all the time. Nurses were defined as the personnel expected to establish close relations with the patients, always ready for attendance at the bedside and provide for all of their needs. It should be emphasized that both the physician and the health personnel were not exempt from moral and penal responsibility legally and they were subject to the head physician's supervision.

The items for qualification, virtues and attitudes expected from the physician and the health personnel imply ethical principles such as nonmaleficence, beneficence and justice. Virtues, such as mercifulness, munificence, generosity and beneficency are emphasized, showing that importance is given to the quality of the medical service. Efficiency in the professional practice is the main merit expected of all health personnel.

The most remarkable point of the study is that some of the contemporary ethical concepts were current and some of the basic ethical principles were implicitly expressed in the waqfiyyes even during the early ages of the Ottoman sanitary institutions.

KEY WORDS : Ottoman hospitals, medical ethics, health personnel

(*) 1995 yılında İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu tarafından desteklenerek yayına hazırlanan bu araştırmanın ön çalışması 22-24 Nisan 1991'de "Science Institutions in Islamic Civilisation" Sempozyumunda özet olarak sunulmuştur.

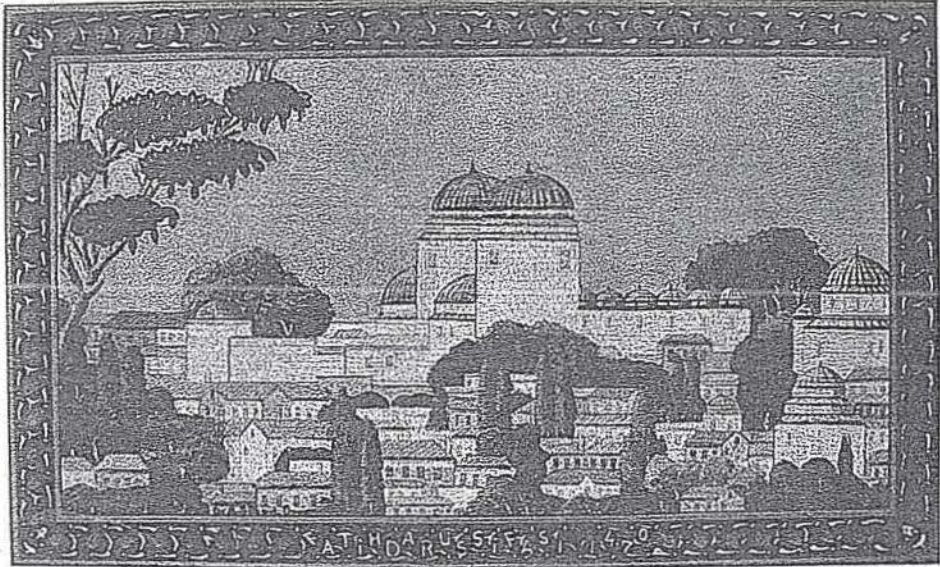
(**) İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı Başkanı

Bursa Yıldırım Darüşşifası (A.S. Ünver: Türk Tıp Tarihi; Bazı Renkli Resimler. Resim No. 5)

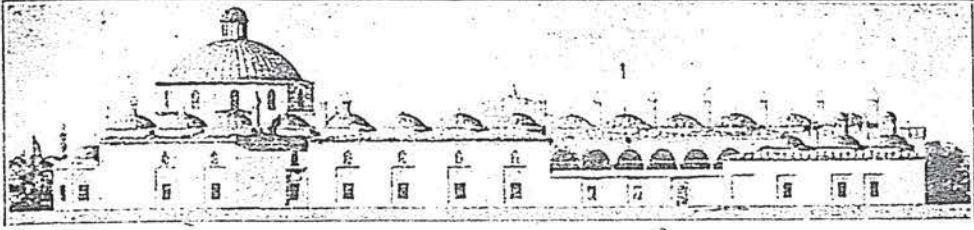
Osmanlılar hasta ve âcizlerin bakımını sağlamak için çeşitli kurumlar oluşturmuş¹ ve destekleyici yasalar çıkarmışlardı. Padişahlar kanunnâmeler ile vergilerin bir kısmının hastanelere, hasta ve âcizlerin bakımına ayrılmasını sağlamıştı². Bu ilginin belki de en dikkat çekici göstergelerinden biri darüşşifa vakfiyeleridir. *

Klâsik Osmanlı hastaneleri olan Darüşşifaların mimarî özellikleri birçok araştırmacı tarafından incelenmiş olmakla birlikte buralarda yürütülen faaliyetler üzerine yeterince çalışma yapılmamıştır³. Osmanlı Darüşşifalarının vakfi-

Fatih Darüşşifası (A.S. Ünver: Türk Tıp Tarihi; Bazı Renkli Resimler. Resim no. 6)

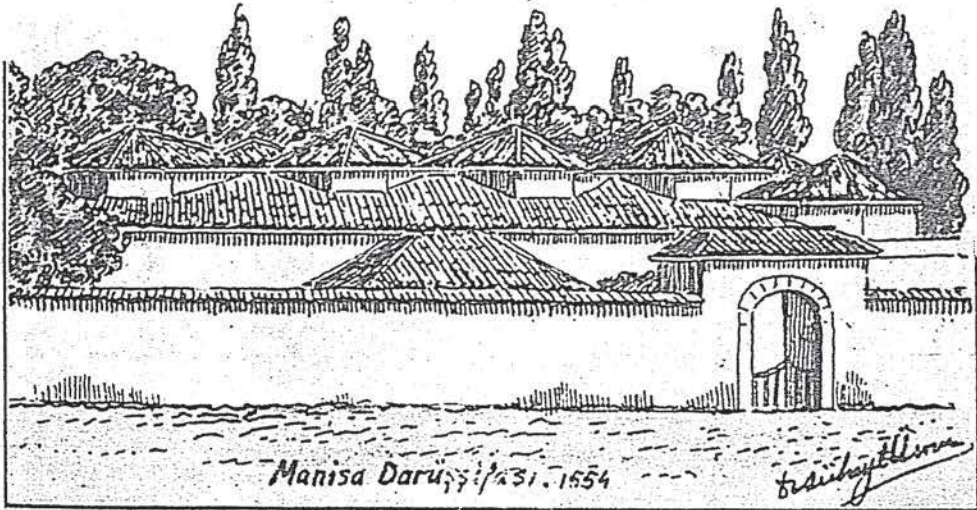
(*) Okuma kolaylığını ve yazının bütünlüğünü sağlamak amacıyla vakfiyelerden aynen alınan, fakat sadeleştirilerek verilen alıntılar italik olarak basılıp çift virgül içine alınmış, ancak alıntılar ard arda verildiğinde bir vakfiyeden ötekine geçişler virgül ile ayrılmış, hangi vakfiyeden alındığı metinde belirtilmemişse, metinde verilen sıraya göre dip notunda açıklanmıştır. Koyu harfler ile basılanlar ise yazarın vurgulamak istediği kavramları belirlemektedir.

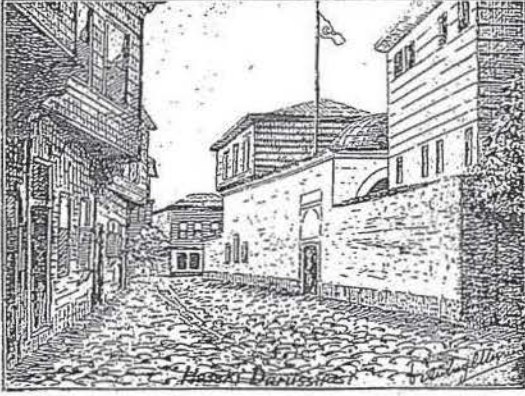
Edirne II. Bayezid Darüşşifası'nın Mimar Sedat Çetintaş tarafından çizilmiş rölovesi.

yeleri dikkatlice incelendiğinde bu vakfiyelerde klasik Osmanlı hastanelerinin yönetiminin yanı sıra, hekim ve diğer sağlık mensupları ile ilgili değerli bilgiler bulunduğu görülmüştür. Vakfiyelerde darüşşifalardaki görev dağılımı, görevlilerde aranan nitelikler, sorumlulukları ve beklenen bilgi ve beceri seviyesi ile ilgili olarak bütün hizmetliler için ayrı ayrı teferruatlı şartlar koşulmasının, özellikle 15 ve 16'ıncı yüzyıllarda, bir Osmanlı geleneği olduğu anlaşılmaktadır.

Bu çalışmada Bursa Yıldırım Darüşşifası (H.802/M.1400), Fatih Darüşşifası (H.875/M.1470), Edirne II. Bayezid Darüşşifası (H.889-893/M.1484-88), Manisa Hafsa Sultan Darüşşifası (H.946/M.1539), Haseki Sultan Darüşşifası (H.957/M.1550), Süleymaniye Darüşşifası (H.961-966/M.1553-59), Atık Valide Darüşşifası (H.990/M.1582) ve Sultanahmet Darüşşifası (H.1018-1026/M.1609-1617) vakfiyelerine göre⁴ bu darüşşifalarda hizmet etmek üzere tayin edileceklerde aranan nitelikler, sorumlulukları ve görevleri

Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifası'nın A.S. Ünver tarafından çizilmiş olan dış görünüşü.
(N.N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi, s.111)

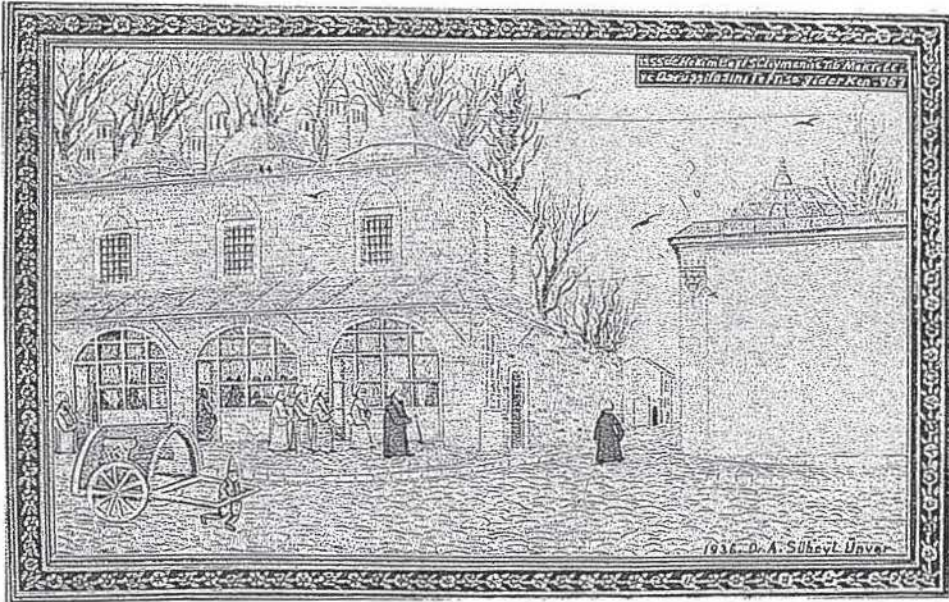

Haseki Sultan Darü'sşifası ve ilaveleri (A.S. Ünver: 1539 - 1939
400.yıldönümü dolayısıyla Haseki Hastahanesi.)

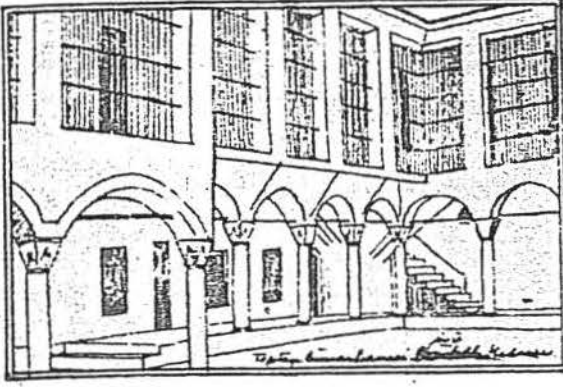
tesbit edilmiştir. Darü'sşifa görevlileri tabib, kehhâl, cerrah ve yardımcı sağlık mensupları, aşşâb, edviye-kûb, tabbah, kayyûm, kâse-keş ile ferraş, âb-rîzi, cam-şûy, dellâk gibi temizlik hizmetlileri ve nazır, vekilharç, kâtip gibi idâri yetkililer ile mahzenci, bevvâb, gassal ve i-

mandan oluşurdu. Her görevli verdiği hizmete uygun bir isimle anılırdı. Bazen aynı ya da benzer görev yapanlara değişik adlar verildiğini de görüyoruz. Bu çalışmada darü'sşifaların sadece kuruluş dönemlerine ait ve doğrudan veya dolaylı olarak sağlıkla ilgili görevlilerini ele alacağız. Zamanla bütün darü'sşifalarda vakıf şartlarının dışına çıkmış ve yeni ihtiyaçları karşılamak üzere kadrolar gerek görev, gerekse sayı açısından değişikliklere uğramıştır.

Ortalama 20 civarında hasta yatağı olduğu tahmin edilen Manisa ve Haseki büyüklüğündeki darü'sşifalarda ortalama 20-25 görevlinin bulunduğu vakfiyelerinden anlaşılmaktadır⁵. Bu durum darü'sşifalarda hasta bakım niteliğinin hizmet açısından üstün düzeyde olduğunu düşündürüyor.

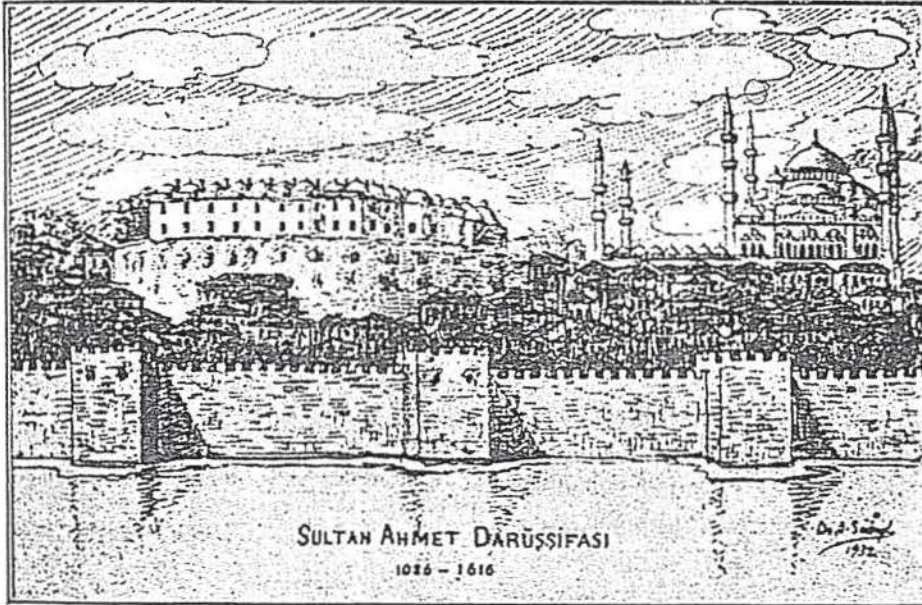
Süleymaniye Tıp Medresesi ve Darü'sşifası. (A.S. Ünver: Türk Tıp Tarihi: Bazı Renkli Resimler. Resim No. 7)

Atik Valide Darüşşifası (A.S. Ünver: "Sur l'histoire des hopitaux en Turquie du moyen age jusqu'au XVII siecle. s. 14)

İlk Osmanlı darüşşifası olan Bursa'daki I. Bayezid Maristanı'nın vakfiyesinde hastaneye vakfedilen arazi, köy vesaire ile ilgili bilgilere uzun uzun yer verilirken, hizmetlilerde aranan nitelikler ve görevleriyle ilgili açıklamalara rastlanmamaktadır. Nitekim Selçuklu darüşşi-

falarından elimizde vakfiyesi bulunan Sivas Darüşşifası'nın vakfiyesinde de hizmetlilere ait söz konusu ayrıntıyı bulamıyoruz. ⁶ Bu konuda Fatih Darüşşifasıyla başlayan gelenek giderek gelişmiş ve Osmanlı Devletinin büyümesiyle birlikte önce II. Bayezid Darüşşifasında ve sonra da Mimar Sinan yapısı darüşşifalarda, eserlerin yücelikleriyle orantılı olarak büyük bir zenginlik kazanmıştır. Bu vakfiyeler belli bir ahlâk anlayışı çerçevesinde kaleme alınmış, ayrıntılara inen belgelerdir. Edirne Darüşşifası'nın yanı sıra Haseki, Süleymaniye ve Atik Valide Darüşşifalarının vakfiyelerinde gördüğümüz bu titizlik ve ayrıntı Osmanlı Devleti'nin gerilemeye başlamasıyla birlikte azalır. Osmanlı döneminin son darüşşifa yapısı

Sultanahmed Darüşşifası. (A. S. Ünver: "Sur l'histoire des hopitaux en Turquie du moyen age jusqu'au XVII siecle. s. 15)

olan Sultanahmet Darüşşifası vakfiyesinde, özü aynı olmakla birlikte, metnin nispeten zayıfladığı dikkati çekmektedir. Batılılaşma dönemi hastanelerinde ise mimarî açıdan darüşşifalardan farklılaşmanın yanı sıra, işletmecilik konusunda da önemli değişiklikler olmuştur.

Darüşşifalar, her birinin kendine has özellikleri olsa da vakıf şartları, işletmesi, yönetimi ve , II. Bayezid Darüşşifası hariç, mimarileri ile bir bütün olarak benzer kurumlardır. Darüşşifa hizmetlilerinde aranılan vasıflar da bütün vakfiyelerde genel olarak bir benzerlik göstermekte, ancak metinlerde farklılıklar olup, değişik ifadeler kullanılmakta ve zaman zaman çok değişik kavram ve bilgilere de rastlanmaktadır. Bazı değişiklikler de nüsha farklarından veya Türkçe'ye değişik ifadelerle aktarmaktan kaynaklanıyor⁷:

Hizmetlilerde aranan nitelikleri itina ile tanımlayan ve beklenen görevleri tüm incelikleriyle belirten vakfiyelere göre darüşşifa görevlilerinde aranan nitelikler nelerdi?

TABİB

Tabiblerle ilgili kurallar bir yandan hekimlerin davranışlarını yönlendirmesi beklenen ilkeleri ortaya koyarken, diğer yandan hekimlere bir ahlâk rehberi de oluyordu. Meslek mensuplarında aranan ahlâkî davranış kurallarının belirlendiği vakfiye metinlerini inceleyip değerlendirdiğimizde, bunların uygulamada gerçekten de bir yol gösterici niteliğinde olduğunu görürüz. "Tababete hizmetin çeşitli bakımlardan âdâbı vardır." diyen ve "tababete hizmetin âdâbını her yönüyle yerine getirmekte olan tabibin" reis seçilmesini şart koşan Edirne vakfiyesinde bu husus özet olarak ifade edilmektedir. Buna göre edib yani âdâba-tıp mesleğinin kurallarına tam uyan kişi reis, yani baştabib olacaktır. Nitekim, Süleymaniye Darüşşifası tabibleri arasından, "birisi ki öngörüşü, fazileti ve kavrayışı ile seçkin olacaktır, reis olup bütün hususlara nezaret edecek ve reisliğe ait olan işler onun görüş ve iradesi ile" olacaktır. Reisin yevmiyesi 30 akçe olup, ikinci tabib 15 akçe, üçüncü tabib ise 10 akçe alacaktı. Böylece, "tabib-i evvel, yani birinci tabib olarak atanan kişinin, vakfiye metinlerinde açıkça belirtilmese de, "baştabib" olarak seçilen kişi olduğunu anlıyoruz.

Yeterlik Ölçüleri:

Tabibde aranan ilk özelliklerin tecrübe, ustalık ve uzmanlık olduğunu görmekteyiz. Fatih'de "denenmiş ve tecrübeli uzman"; Edirne'de, "mâhir"; Süleymaniye'de, "marifetli, tecrübeli"; Atik Valide'de, "tıp ilminde usta"; Manisa'da, "bütün meselelere tecrübe ile vâkıf, uzman" tabiblerin tayini şart koşulur.

Mücerrib, yani tecrübeli kimsenin tabib olmasından neyin kastedildiğine Haseki ve Atik Valide vakfiyeleri, "nazari bilgilerini tecrübe ve uygulamalar ile sağlamlaştırmış ve kuvvetlendirmiş..., nazariyelerle uygulamalar-

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI-I, 1995

rı şahislerinde toplamış", "çalışma ve tecrübelerle ilmini pekiştirmiş..." tanımlamalarıyla açıklık getiriyor.

Nazariyenin uygulama ile pekiştirilmesi nasıl olacaktı? Süleymaniye vakfiyesi "Müteabbîbînden⁸ üç kişi tabib olacak" derken bunu kısaca açıklar; yani, "tıp sanatını uygulayan, icra eden" kişi tabib olacaktı. Demek ki sadece teorik bilgi ile yetinilmemesi isteniyordu. Nitekim, yine Süleymaniye vakfiyesinde, "fenn-i tıbbın ilminde ve uygulamasında üstün tabib" görevlendirme şartı vardır. Darüşşifaya alınacak olan tabibi, "türlü haller ve tavırlar müşahadesiyle bilgisini ilerletmiş, ilim tahsilinde ve tabi-katta uzun zaman harcamış, onları tamamlama hususunda vakitler harcamış kimse" olarak belirleyen Haseki vakfiyesinin tanımı çok çeşitli vak'alar görmüş olmayı da kapsar.

Tabiblerde aranan yeterlik ölçüsünü, "bir takım vahîm halleri gözleyerek sanatının kural ve esaslarını kuvvetlendirip sağlamlaştırmış; hastaların mizaçlarına ve ilaçların (mizaçlarla) ne dereceye kadar münasebeti olduğuna vâkıf; bu suretle nazariyeleri ve uygulamaları şahislerinde toplamış" diye açıklayan Atik Valide vakfiyesine göre tabib, gözlem yoluyla edindiği bilgilerle sanatının temelini sağlamlaştıran, uygulamaları ile tecrübesini arttıran, dolayısıyla bilgisini de sağlamlaştıran; yani

Hekimbaşı
(Topkapı Sarayı Kıp. III. Ahmed, Albüm No.3690 R.7)

görgüsü ile bilgisini pekiştiren kişi olacaktır. Bu da eski tıpta tedavi bakımından en önemli konu olan **mizaçlar** ile **ilaçların etkileri** arasındaki ilişkiyi iyi bilmek ve uygulamak anlamına geliyordu.

Darüşşifaya vakfiyelerinde tecrübeli ve usta olması beklenen tabibin nerede ve nasıl bilgi ve tecrübe edinip ustalaşmış olması gerektiğine ve bunu ispat eden bir belge arandığına dair bir kayıt bulamıyoruz ama **gereken bilginin** düzeyini ve kapsamını öğrenebiliyoruz.

Tabibin Meslekî Bilgisinin Düzeyi ve Kapsamı:

Tabibden beklenen bilgi düzey ve kapsamının iyi bir hekim olmak için gerekli görülen bir ölçü olarak vakfiyelerde belirlenmesi dikkat çekici bir konudur. "Tıp bilimi ve tedavi yöntemlerinde üstün iki tabib", "tıp ve hikmet kanunlarını bilen, onların bilimum meselelerini tafsilatıyla ihata eden", "tababet ve hikmet kanunlarının hepsine, bütün meselelere, tecrübe ile vâkıf", "tıp ilmini bütünıyla ve tafsilâtıyla bilen", "tababet ve hikmetin bütün inceliklerine vâkıf olmuş, kalblerini hikmet bilimleriyle ağzına kadar doldurmuşlar" gibi sözlerle⁹ ifade edilen tıp bilgisinin tanımlanmasında tıp bilimi ile tedavi sanatının yanı sıra, hikmet kanunlarından söz edilmesi, tabiat bilimlerinin tümünden sorumlu tutulan tabibin insanı çevresi ile beraber değerlendirmesi gereğini ortaya koyuyordu. Ayrıca, kapsamlı ve ayrıntılı bilgi bir arada şart koşularak, bir yandan hastanın bir bütün olarak ele alındığı aile hekimi yaklaşımı vurgulanırken, diğer yandan çeşitli uzmanlıkların olmadığı bir dönemde, cerrahî ve göz hekimliği hariç hastalıkların tümü tabibin sorumluluk kapsamına alınıyordu.

Anatomi Bilgisi:

Anatomi bilgisi şartını sadece Fatih vakfiyesinde tabibin "anatomi ilminde geniş bilgi sahibi" ve Atik Valide'de "anatomi biliminde mâhir" olmalı şeklindeki ifadelerde buluyoruz.

Mizac - Tabiat Bilgisi:

Eski tıbbın temeli dört unsur nazariyesine dayandığından doğal olarak bu husus vakfiyelerde ısrarla belirtilir ve tabibin, "insanların mizac ve tabiat özelliklerini anlamakta mahir", "mizacın özelliklerini bilen", "mizacı düzeltme hususunda usta ve hıltların niteliklerinin etkileri ve yenip içilecek şeylerin tabiatları hususuna vâkıf", "mizacın özelliklerini tam kavrayan", "insan tabiatının özelliklerini bilen" kişi olması şart koşulurdu¹⁰.

İlâçla Tedavi Bilgisi:

Üzerinde ısrarla durulan temel bilgiler, bozulan mizacın düzeltilmesi ve dolayısıyla hastanın tedavisi için gereken ilaçların hazırlanması ve etkilerinin bilinmesini kapsar. Bunun için tabibler, vakfiyelerde belirtildiği üzere, "iyi tıp kitaplarında bildirilen uygun ilaçlar ile tedavi etmekte emek harcıyıp gereği gibi çalışan", "ilâç tertip etmekte mâhir, şurup ve macunların hastaların tabiatına uygun gelip gelmeyeceğini bilmeye muktedir", "ilâç bilgisi -yarar ve zararları - hususunda usta, tıbbi bitkilerin yararları ve zararları ve devalar konusunda çok bilgili", "ilâç hazırlama usullerinde mâhir, macunların, şurupların ve onların hastalara uygun - iyi veya ters- etkilerini anlayan", "ilâçların imal ve hazırlanışında çok tecrübe görmüş, hastaların mizaçlarına ve ilacın ne dereceye kadar münasebeti olduğuna vâkıf, bu suretle nazariyat ile uygulamayı şahıslarında toplamış", "ilaç hazırlama ilkelerini

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI-1, 1995

bilen, içecek ve macun hazırlama konusunda hünerli" kişiler olmalıydılar¹¹.

Bu şartlardan anlaşılıyor ki hekim yalnız **iyi tıp kitaplarında bildirilen** ilaçları bilmekle kalmayıp, onların terkiplerini ve hazırlanışlarını bilecek, bu konuda da usta ve tecrübeli olacak; etkileri hususunda, yani hastalıklara ve değişik tabiattaki insanlara ne gibi tesirleri olduğu konusunda bilgili ve tecrübeli olacaktır. Tabiblerin edinmiş olması beklenen bilgilerin **ilaç, tedavi veya edviye** gibi genel tabirlerle veya bazen **macun ve şurup** olarak ispençiyari şekilleriyle sınıflandırılarak ifade edildiğini görüyoruz. Süleymaniye'de ise **akâkîr** bilgisi aranır ki bu Süleymaniye'deki ilâç deposu **Dârû-hâne** veya yaygın bilinen adıyla **Darü'l akâkîr** i çağrıştıran bir husustur¹². Burada **akâkîr** sözcüğü ile yalnız bitki kökleri değil, tüm tıbbi bitkiler kastedilmektedir¹³.

Hastalığın Teşhisi İçin Gereken Uygulamalar:

Hasta şikâyetlerinin dinlenmesi, muayenesi, tetkikinin yapılması, hastalık belirtilerinin gözlenmesi, hastanın takibi ve hastalık seyrinin izlenmesi gibi konulara ait şartları da vakfiyelerde bulabiliyoruz.

Hasta Ziyareti:

Tabibin hastanın halini sorması, şikâyetlerini dinlemesi, hastalık belirtile-

rini gözlemesi ile ilgili şartlara vakfiyelerde yer verilmiştir. Tabib, "*Küçük-büyük hepsinin ahvalini sorar ve küçük şeyleri bile ihmal etmez.*", "*Her birinin, büyük-küçük bütün hastaların hallerini sorar.*"; tabibler "*Daima hastaların hallerini sorarlar.*" gibi ifadeler¹⁴ tabibin ayırım yapmadan, hiçbir hastasını ihmal etmemesi gereğini vurgulamanın yanı sıra, dikkatle ve düzenli hasta takibinin teşhis ve tedavideki önemini de dolaylı olarak ortaya koymaktadır.

Vakfiyelerde yer alan "*Hastanın hâline bakılmalı*", "*hasta ve sakat kimselerin ahvaline bakar*", "*hastaların hallerine dikkatle bakıp gözlemek*" gibi ifadelerden¹⁵ anlaşılacağı üzere, hekim önce hastanın çeşitli **hallerini** inceleyecektir. "Haller" deyimini ile, **hastanın tanımı** konusunu işlerken göreceğimiz gibi, hastanın tedavisi amacıyla müşahedesinin yanı sıra hastaların sosyal durumlarının tesbiti de kastediliyordu. Tabibler, "*Hastalıkların seyrini gözetir.*", "*Meşhur âlâmetlerini tetkik eder.*", "*Belirtileri yoklar dururlar.*" şeklindeki ifadeler¹⁶ ise hastalığın teşhis ve tedavisine ışık tutacak olan hastalık belirtilerinin gözden kaçırılmamasının tabibin başlıca görevlerinden biri olarak vurgulandığını gösteriyor.

Süleymaniye vakfiyesinde tabibin **a'râz-ı emrazı** çok iyi tanınması, hastalık **sebepleri** ve **belirtileri** hususunda çok bilgili olması istenir. Burada hastalık arızaları ile bunların belirtileri **a'râz** ve **alâmât** olarak iki ayrı terim ile

ifade edilir. Hastalık sebeplerine ait bilgiden ise en başta **hıtlar nazariyesi** kastedilmiş olmalıdır. **Alâmâtı** yoklamanın başlıca yolu ise nabız, hararet, idrar, gaita ve balgam muayeneleridir. Bu muayeneler, doğal olarak, meselâ idrarın renk, koku, tortu vs. sinin incelenmesi gibi, beş duyu ile algılanabilen özellikleri aşamazdı. Tabibin bu gibi tetkikler konusunda bilgili olması vakfiyelerde şart koşulur ve bilgi düzeyinin önemli bir ölçüsü olarak karşımıza çıkar. Nitekim vakfiyelerde, "*Darüşşifa-ya hastanın nabzının hallerine vâkıf olan iki tabib tayin olacak.*"; tabibler, "*Hastaların nabızlarına bakar, idrarlarını gözden geçirir.*", "*Nabızlarını yoklar, gaitasını muayene eder ve bunlara benzer meselelerle uğraşır.*", "*Nabızlarını ve hararet derecesini ve diğer belirtileri yoklar dururlar.*" gibi ifadelerle, "*nabzın ve idrarın incelikleri konusunda bilgili*" tabiblerden söz edilmektedir¹⁷.

Tabibin, "*hastalığın teşhisi hususunda usta*" olmasının açıkça istendiği Süleymaniye vakfiyesinde, yukarıdaki- lere ek olarak, "*ağrı çeşitlerini ve hastalıkların özelliklerini iyi tanıması ve hastalık nöbetleri konusunda bilgili*" olması da beklenmektedir.

Günlük Hasta Ziyaretleri İle İlgili Kurallar:

Günlük hasta ziyaretlerine ait en açık bilgiyi Fatih vakfiyesindeki, "*Her biri her gün ikişer defa hastaları arayıp sormak ile uğraşacaklardır.*" şartında

buluyoruz. Haseki vakfiyesinde, "*İki tabibden her biri geçen gecenin akabinde, hemen Darüşşifa'ya gelip vazifesine başlar, hastaların ahvaline bakar, hallerini sorar.*"; Manisa vakfiyesinde ise iki tabib, "*Her gün muntazaman ve münavebe ile hastahanedeki bulunarak memuriyetlerinin icab ettirdiği işlere bakar.*" denmektedir. Bu ifadelerden, tabiblerin gece nöbet tuttıkları anlamını çıkartabilir miyiz?

Süleymaniye vakfiyesinde, tabiblerin hasta ziyaretinin düzenine ait bilgi yer almamakla birlikte, "*bilinen âdet ve alışılmış kaide üzerine belirli zamanlarda Darüşşifa'da toplanıp, hastaların halini konuşmak üzere bir araya gelip, (durumu) etraflıca tetkik*"etmelerinden söz edilir. Bu metinden **belirli zaman aralığının** ne olduğunu öğrenememekle beraber, tabiblerin toplanarak vak'alar hakkında birbirlerine danışmalarının, yani **konsültasyonun** bir gelenek ve kural olarak ortaya konduğunu görüyoruz.

Atik Valide vakfiyesi de hekimin hasta ziyareti düzenine bir açıklık getirmemekle birlikte, "*Daima hastaların hallerini sorar, tedavileri için mümkün olan her kolaylığı sağlar, eğer hastanın hâli tabibin tekrar gelmesini gerektirirse tabib derhal hastaya koşar.*" gibi ifadeler, tedavi tamamlanana kadar **hekim-hasta ilişkilerindeki sürekliliği**, açıkça ifade edilmeyen fakat hekim-hasta arasında var olan **tedavi sözleşmesini** ve **hekimin üstlendiği hastasına karşı**, belli durumlar hariç, **vazgeçilemez sorumluluğunu** gösterir.

Hastanın Tanımında Hekimin Rolü:

Vakfiyelerde rastladığımız hasta tanımları bir yandan hastalığın geniş kapsamını çizerken, diğer yandan hastayla ilişkilerinde hekimden beklenen erdemli davranışların da gerekçelerini ortaya koyar. Meselâ, Fatih vakfiyesi kişinin merhamet duygularını uyandırarak hastayı, "*Cenab-ı Hakkın takdiriyle çaresiz dertlerle, hasta haliyle cömert Padişah'ın Darüşşifasında hastalıkları giderecek, şifa verecek ihsanları gözleyen ve bıkleyen dertli, kaygılı, muhtaç, tedavi olmak isteyen ve çare arayan*" kişi olarak tarif eder. Diğer vakfiyelerde ise hastaların yanı sıra sosyal nedenlerle hastaneye gelmiş olabilecek kişiler de sayılmaktadır ki bu ayırım bize, hasta olanların dışında, düşkün ve âcizlerin de darüşşifalara başvurduklarını gösteriyor. Edirne Darüşşifası vakfiyesinde tabibler için, "*Hastanın haline bakılmalt, vak'a hasta mı, fakîr mi, evsiz barksız mı, bıkkın, halinden bezmiş mi, âciz mi, sakat veya mizâcı bozulmuş mu?*" uyarısı ve diğer vakfiyelerdeki "*hastalar, sakatlar; istek sahipleri ve önemli ihtiyaçları olanlar*", "*hastalar, sakatlar, her türlü hasta*", "*dertliler, çaresizler*" gibi farklı sözcüklerle¹⁷ yapılan değişik hasta tanımlamalarını da göz önüne aldığımızda bazı sorularla karşılaşırız. Bütün metinlerde ayrı ayrı ifade edilen marîz ve mu'tell'den kimler kastediliyordu? Marîz'i hasta, illetliyi hastalıklı veya sakat olarak anlayabilir miyiz? Meselâ, Edirne vakfiyesine göre hastanın haline bakan tabibin bir görevi de

fakir, âciz, sakat veya mizâcı bozulanları, yani marîzleri ayırıp, sadece hasta olanların Darüşşifaya alınmasını sağlamak mıydı? Belki de bu nedenle Edirne Darüşşifası vakfiyesinde "*tıbbın şartları ve kanunları usulünce tedavi edilebilir olanların*" hastalığının teşhis edilmesinden söz edilmekte, ancak ilerde göreceğimiz gibi, "dindar fakir" hasta şartı ile Darüşşifaya kabul edilecek olan hastalar da sınırlandırılmaktaydı. Âcizlerin darüşşifalarda mı bakıldığı, yoksa imaret gibi diğer hayır kurumlarına mı sevk edildiği ise ancak arşiv belgelerinin incelenmesiyle kesin olarak ortaya konabilecektir¹⁹.

Tabibde Aranılan Erdemler ile Hekim-Hasta İlişkilerindeki Temel Ahlâk İlkelerinin Vurgulanması:

Osmanlı hekimlik ahlâkının temelinde erdemler etiğinin yattığını söyleyebiliriz. Temel etik ilkeler, ön plana çıkarılmış olan tabibden beklenen erdemli davranışların bünyesinde ve tabibin şahsında toplanmıştır.

"Koruyan Hekim" Merhametlilik ve Şefkatlilik Erdemi ile Yararlı Olma İlkesinin Vurgulanması:

Zavallı ve âciz durumda yardım bekleyen muhtaç hastaya karşı tabibin merhametli olması ve onu himaye etmesi gereği vakfiyelerde önemle vurgu-

lanırken, bu anlayışa bağlı olarak hekim-hasta ilişkilerinde yararlı olma ilkesi de öne geçmektedir.

Hekimin hastasına bir babaymış gibi, koruyarak ve merhametle yaklaşımı en güzel şekliyle vakfedenleri kadın olan Haseki, Manisa ve Atik Valide Darüşşifalarının vakfiyelerinde görülmektedir. Tabib her hastaya, "hastanın velisi gibi merhametle bakar... hastalara şefkatle, esirgeyici, koruyucu kanatlarını indirip gerer, onların üzerine içten yardım ve himaye kemerlerini sarar.", "Bütün hastalara ve sakatlara merhamet ve muhabbetle bakar, onlara merhamet ve esirgeyici kanatlarını gerer, içtenlikle yardım eder ve korur.", "Her bir hastaya sanki en yakın velisi ve akrabasıymış gibi yumuşaklık ve nezâket göstermeye çalışır. Hastaların başlarını merhamet gölgesi altına alarak onları daima şefkatle, hallerini saygıyla karşılar" gibi ifadelerle²⁰ himaye eden, gözeten şefkatli bir hekim tipi çizilmektedir.

Hastaya nezaket ile insana saygıyı vurgulayan ve tıbbi bakımın kalitesini kendi yakınıymışcasına her hastada yüksek tutmayı ifade eden bu cümleler aynı zamanda hastanın kayıtsız şartsız korunması gereğini de ortaya koyar. Hastanın isteği tedavi olmak, hekimin görevi ise onu korumaktır. Hastanın tedavisi süresince hekimin nasıl davranacağını özünde şefkatlilik erdemi yatmaktadır. Bunun için Edirne Darüşşifasına "uç tabib-i şefik", yani şefkatli, merhametli üç tabib tayini şart kılınmış; Süleymaniye'de görevlendirilecek tabiblerin "muhtaç olanların istek ve

ihtiyaçlarını iyi muamele ve yumuşaklıkla görmeleri" istenmişti. Şefkatli davranacak olan tabib aynı zamanda tatlı sözlü ve güleryüzlü olacaktır. Bu özellikler tabibin vereceği hizmetin niteliğini yükselten unsurlardır ve darüşşifa vakfiyelerine en duyarlı ifadelerle yansıtılmıştır. Tabibin, "Nasihati tatlı dilli, hoş sözlü, güler yüzlü olmalı."; tabib, "Hiçbir vakit hastaları somurtkan, asık suratlı bir yüzle karşılamaz ve az da olsa hiçbir zaman hastalara ürküntü, korku ve nefrete sebep olacak söz söylemez. Çünkü bazen fena ve hasin sözler hasta üzerinde devası olmayan bir dertten daha ziyade etkili olur.... tabib hastalara en latif ibarelerle söz söyler. Onlara en güzel şekilde hitap eder. Sual ve cevapta onlarla en şefkatli yolu tutar. Zira, sarf olunan nice sözler vardır ki, onlar hastanın nezdinde cennet ırmağından, lezzetli sudan ve cennet çeşmesinden daha lezzetli gelir. Hastanın tatlı söze ihtiyacı daha çoktur."; tabib hastalara, "Aslâ somurtkan çehre göstermez ve onlara korku ve nefret uyandıracak söz söylemez, bilakis güzel ve okşayıcı sözler ve hitaplarda bulunur ve sual ve cevabı daima nezâket ve hürmetle karşılar.", "Hastalarla görüşürken şiddetli ve sert sözlerden kesinlikle sakınır... tedavide nezaket ve hürmete riayet eder.", "Tanıdık ve yabancıya karşı tatlı sözlü olur... hastaları, onlara iyi davranarak, tedavi eder"²¹.

Hekim-hasta arasındaki ilişkilerde belki de en büyük değerini iyi muamele olduğunu ve bu hususun insana saygının en büyük ifadesi olarak yorumlan-

dığını ileri sürebiliriz. Tabibin hiç bir zaman hastasını **korkutacak** söz söylememesi, hastanın sorularına verdiği cevapta daima **en şefkatli, yumuşak, nâzik** davranışı benimsemesi kuralı, kaba ve sert davranmamanın yanı sıra, ürkütücü olan hususları, **doğru** da olsa, söylememe, ya da çok tatlılıkla, hafifleterek anlatmak anlamına da geliyor muydu? Bu muamelé hastanın sağlığı ile ilgili kötü haberleri, hastanın iyiliği için, üzülmemesi için, ona merhamet duyarak, tam olarak açıklamamak şeklinde anlaşılabilir mi? Söz konusu dönemde insana saygı ve nezaket ölçüleri bugünkünden farklı olmalıydı. Günümüzünkine kıyasla tedavi edilebilir hastalıkların çok kısıtlı olmasına karşılık, şifayı verenin Allah olduğu inancıyla, hiçbir zaman tedaviden ümidi kesmemek gerekir düşüncesi hakimdi. Ayrıca, dönemin tıp felsefesi doğrultusunda hastaların tabiatlarına uygun yaklaşımlarda bulunan hekimlerin, geriye dönük çalışmaların ve istatistiklerin olmadığı bir dönemde, hasta ve hasta sahiplerine kesin bilgi verebilmeleri de oldukça güç olmalıydı²². Ancak, şer'i sicillerde bulunan rıza senetleri, özellikle sakatlık veya ölümle sonuçlanabilecek tıbbi ve cerrahi müdahalelerden önce, kural olarak iki şahit huzurunda hastanın rızasının alındığını göstermektedir. Yapılan sözleşmede hastalığın tanısı, öngörülen müdahale ve ücreti belirlenirken, zarar görme halinde hasta ve yakınlarının tabib veya cerrahıtan davacı olmayacağı da garantileniyordu²³. Osmanlı devletinin çağdaşı toplumlardaki uygulamalarla kıyaslandığında, gerek ahlak, gerekse yasa açısından çok ileri bir uygulama-

nın delilleri olan bu belgelerde bugünkü anlamda tam aydınlatılmış bir rızanın beklenmemesi gerektiği kanısındayım.

Tabibin Şahsında Aranılan Zihin ve Kişilik Özellikleri:

Hekim - hasta ilişkilerine yansıtılması beklenen bazı erdemli davranış biçimlerini yukarıda gördük. Burada, tabibin erdemli davranmasını sağlayacak olan temel özelliklerine değineceğiz. **Hâzık**, yani mesleğinde usta ve iyi bir hekim olabilmek için tabibde aranan şahsi nitelikler, ancak doğuştan var ise geliştirilebilen zihin ve kişilik özelliklerinden oluştuğu düşünülüyordu. Bu nedenle tabibde aranan en temel özellik **zekâ** ve **zekânın öğrenme, kavrama** gibi unsurlarıdır. Yine zihin yetenekleri arasında **sezisi kuvvetli** ve **sağ duyulu** olmaya önem verilirdi. Bu soyut özellikler nasıl ölçülürdü? Böyle **tanınmak**, böyle **ünlü** olmak bu gibi özelliklerin ve dolayısıyla göreve alınmanın ölçüsüydü. Mesela, Edirne Darüşşifası vakfiyesine göre, "*Keskin zekâlı, iyi yetişmiş, görgülü ve mâhir bir tabib reis seçilecek; akıllı tabib hastanın haline baktıktan sonra tıbbın şartları ve kanunları usulünce tedavi edilebilir olanların hastalığını ustalık, olgun bir sezgi ve kavrama üstünlüğü ile teşhis*" edecekti. Diğer darüşşifalarda, "*zekâsı ve üstün kavrayışıyla tanınan*", "*zekâ ve duyuların sağlamlığıyla vasıflanmış, sezgi ve idrak kuvveti ile tanınan*", "*iyi anlama istidadı ve üstün kavrayışıyla tanınan*", "*açık fikirli ve zekâsı ile ünlü, sağduyulu ve*

olayları *çabuk kavrayabilen*"tabiblerin tayini isteniyordu²⁴.

Yukardaki tanımlamalardaki nitelikler iyi bir hekim olmak için gereken **bilgiyi** edinebilmek ve gereken **teknik becerileri** gösterebilmek için şart olan zihin özellikleridir. Bunun yanı sıra, hekimin **ahlâklı** davranması için gereken bazı şahsiyet özellikleri de şart koşulmaktadır. **Bilgi - beceri - ahlâk**, yani üç temel unsurun bir aradaki en güzel ifadesini Edirne vakfiyesindeki, "*Her yönden tıbbî hizmet âdâbını yerine getiren, zeki, iyi yetişmiş ve mâhir bir tabib reis seçilsin.*" sözünde buluyoruz. Aranılan ahlâk özellikleri Haseki ve Manisa Darüşşifalarının vakfiyelerindeki, **nefsine hakim olmak** ifadesi altında toplanabilir. **Sevgi dolu olmak, herkese eşit davranmak** gibi çeşitli erdemlerin vurgulandığı bu vakfiyelerde, "*Herkesin ittifâkı ile nefesine hâkim, ahlâkı soylu, muhabbet ve hayra işaret eden ... hiç kimseye zararı dokunmamış, gayet yumuşak huylu ve dürüst, akraba ve yabancılara karşı kalbinde saf bir muhabbet besleyen, tatlı sözlü, güler yüzlü, herkesin katında makbûl*", "*nefsine hâkim ve ahlâk güzelliğinde birbirinden geri kalmayan*" tabiblerin tayininden söz edilirken, Atik Valide'ye alınacak tabibler için, "*Aczi ve tembelliği kendilerine revâ görmezler.*" şartı koşulmaktadır. Sultanahmet vakfiyesinde ise, "*tanıdık ve yabancıya karşı tatlı sözlü... muhtaç olanların işlerinin gözetilmesinde iyi davranışı belli olan, müşfik yürekli, kibirsiz, seçkin bir kimse*" olarak tabibin tanımı yapılmaktadır.

Görevlendirilecek tabib ile ilgili olarak, **hak etme, lâıyk olma**, yani **liyâkat** kavramı da bazı vakfiyelerde açıkça ifade edilir. Meselâ Haseki'ye alınacak olan tabibler "*herkesin katında beğenilen, saygı ve ihsana lâıyk*", Atik Valide'ye alınacaklar da, "*saygı ve hürmete değer*" olacaklardı.

Bu konu üzerinde önemle durulması gereken husus, vakfiyelerdeki şartlar arasında tabibin fizyonomisi - dış görünüşü ile ilgili hiç bir maddenin yer almamasıdır. Buna karşılık sarayda yetiştirilmek üzere alınan ve bir kısmı cerrah ve kehhâl olarak ehl-ı hıref teşkilatında eğitilen acemi oğlanlarının fizyonomilerine göre seçilmiş olmaları hususu, darüşşifalardaki bu anlayış ve uygulamanın üstünlüğünü göstermektedir²⁵.

Tabibin Sorumluluğu:

Hekimin gereken itınayı herkese göstermesi ve ihmalde bulunmaması çeşitli ifadelerle dile getirilip, sorumluluğu vurgulanırken bazı temel etik kurallar da ortaya konmaktadır. Meselâ Haseki vakfiyesine göre tabib hastaların "*Küçük - büyük hepsinin ahvalini sorar ve küçük şeyleri bile ihmal etmez. Sonra her birine en uygun ilacı vererek çare arama görevi ile yükümlüdür. Eğer hastanın vaziyeti tekrar hastaneye gelmesini icap ederse ihmal etmeksizin, hiç bezmeden ve üşenmeden hemen ikinci defa muayenesini yapmalıdır.*"

Manisa vakfiyesinde de, "*Her türlü hastanın işlerini görür... büyük - küçük*

bütün hastaların hallerini sorar ve onlarla alâkadâr olur, her birine icab eden ilaçları gerektiği şekilde, kusursuz ve düzenli olarak verir. Durumun gerektirdiğine göre ve hiç yorulmak ve üşenmek bilmeden hemen onların işlerine girer." sözleriyle Darüşşifa'da görevlendirilecek iki tabibin sorumlulukları bildirilmektedir.

Bu metinlerde bir yandan her türlü hasta, küçük - büyük bütün hastalar ve her birine gibi ifadelerle eşitlik kavramı, diğer yandan ihmal etmez ve ihmal etmeksizin sözleriyle hastaya zarar vermeme ilkesi vurgulanıyor. Gerektiği şekilde, en iyi ve düzenli bir şekilde ve eğer gerekirse gibi ifadeler gereken itina kuralını yansıtıyor. Nitekim Süleymaniye vakfiyesinde, "Sana elem ârız olduğu zaman, gereken şey tedavide acele etmektir emri gereğince, tabibler tedaviyi tam gayret ve tam özenle yapmalılar." şartı koşulmuştur.

Atik Valide vakfiyesinde gereken itina kuralı ve zarar vermeme ilkesinin yanı sıra yararcılık ilkesi de vurgulanır; tabibler yararı artırmak için elinden geleni yapacaktır. Ayrıca, Haseki vakfiyesinde de belirtildiği gibi, tabibin gerekirse hastasını yeniden muayene edeceğine işaret olunan Atik Valide vakfiyesinde de hasta takibinin hastaya verilmiş bir söz olduğu ifade edilir. "Hastaların tedavisi konusunda bütün güzel tedbirlerde bulunacak" olan, istenen vasıflara sahip iki tabibin, "Her biri hastaların hallerine dikkatle bakıp, onları müşahede ve taahhüd altına a-

lurlar... *daîma hastaların hallerini sorarlar, tedavileri bakımından mümkün olan her kolaylığı yaparlar, eğer hastanın hali tekrar doktor gelmesini gerektirirse tabib derhal hastaya koşar."* denmektedir.

Bu ifadeler hastaya gereken itınayı göstermenin yanı sıra, elinden gelen yardımı yapmayı, yani daha fazla yarar sağlamayı da teşvik eder niteliktedir.

Edirne vakfiyesinde ise adalet anlayışı değişiyor ve küçük - büyük eşitliğinin yanı sıra, hafif - ağır, zengin - fakir, dindar - dindar olmayan hasta nitelendirmeleri ile karşılaşılıyor:

" İster küçük, ister büyük, isterse hastalığı kötü olsun, dindar fakirleri tedavi için tabibler görevlendirilmiştir".

Kütü huylu hastalık anlamında, "maraz-ı ejder-girdâr" olarak nitelenen tedavisi zor vak'aların da Edirne Darüşşifa'sına alınmasının vakfiyesinde özellikle belirtilmiş olması bir uyarı niteliğinde olmalıydı. Sagir ve kibar, yani küçük ve büyük hasta nitelendirmesi ile çocuk - yetişkin, fakir - zengin, yüksek - alt tabaka gibi değişik hususlardan çocuk-yetişkin ayrımının yapılmamasının kastedildiğini tahmin ediyorum. Edirne vakfiyesindeki dindar fakirler ayrımı ile Müslüman hastalar kastedilmiş olmalıdır. Müslüman hasta alınması şartı ve dolayısıyla din ayrıcalığı sadece Fatih vakfiyesinde tabibler, "Müslüman hastaları arayıp sormak ile uğraşacaktır." ifadesi ile açıkça be-

lirtiliyor. Aynı vakfiyede Darüşşifa'dan ilaç dağıtımının da Müslüman cemaate yapılması öngörülüyordu. Bu dönemde Hristiyanların Bizans'tan kalan hastanelerinin bulunması ve Fatih Darüşşifası'nın İstanbul'da Osmanlılar tarafından yapılan ilk Müslüman hastanesi olması bu şartı gerektirmiş olmalıdır²⁶. Ancak, kehhal bölümünde örnek olarak verilen ve Haseki Darüşşifasındaki **Müslüman hastalara zarar vermemekten** söz eden belge gibi bazı arşiv belgelerini dikkate aldığımızda, vakfiyelerinde belirtilmese de, diğer Osmanlı darüşşifalarına da sadece Müslüman hastaların yatırıldığını söylemek mümkündür. Nitekim, Müslüman olmayan cemaatlerin sağlık ve sosyal yardım kurumları oldukça gelişmiş olup, ihtiyaç halinde de devlet desteği alabilmekteydiler²⁷. Edirne vakfiyesindeki "*dindar fakirler*" şartına geri dönersek, bu ifade ile tarikat mensuplarının kastedildiğini düşünmüyorsak, fakir tanımlaması ile varlıksız kimseler kastediliyor olmalıdır ki bu dönemlerde Avrupa hastahanelerinde olduğu gibi,²⁸ Darüşşifa'ya yoksul, kimsesiz veya sahipsiz hastaların yatırıldığını bir varsayım olarak ileri sürebiliriz. Zenginlere ilaç dağıtımının vakfiyede yasaklanmış olması da bu görüşü destekler niteliktedir.

Tabib'in Baş Sorumlu Olması ve Hastane Yöneticiliği:

Tabib, tıbbî uygulamalarda doğal olarak üst düzeyde sorumlu olduğundan diğer sağlık mensuplarına hastaların bakımı ve tedavisiyle ilgili emirler

vermekteydi. Edirne vakfiyesinde bu durum açıkça belirtilir ve **tabib**, başvuranın hasta olduğunu anlayıp, hastalığı da teşhis ettiğinde, "*Hemen yardımcı görevlilere gereğinin yapılması için emir verecektir.*" şartı koşulur. **Tabib - i evvel** veya **reis - i tabib** diye adlandırılan baştabib ise diğer tabiblerin **danıştıkları** ve idarede olduğu gibi tıbbî konularda da en yetkili kişi olarak hastalarla ilgili tıbbî kararlardan ve diğer sağlık mensuplarının uygulamalarından sorumluydu. Bu husus Edirne vakfiyesinde en güzel şekilde belirtilmektedir; reis seçilen tabib, "*bilinen âdet üzerine sorumluluğu altında olan bütün hizmetleri kendisine emânet edildiği gibi eksiksiz olarak, imanla ve doğrulukla yerine getirip*", hizmeti karşılığında günde 30 akçe alacaktı. Diğer iki tabibin de, "*âdet üzerine, kendilerine verilen hizmetleri reislerine müracaat edip ona danışarak, doğru yol tutup, güveni kötüye kullanmaktan sakınmaları.*" şart koşularak, karşılığında günde onar akçe alacakları bildiriliyordu. Yine aynı vakfiyede, hastaya teşhisini koyduktan sonra "akıllı tabibin" kurumdaki "*görevlilere buyurup, her birinin sorumluluğundaki hizmeti imanla ve esirgeyerek*" yerine getirmeleri şart koşuluyordu. Yukarıda "iman" olarak verdiğim, ancak vakfiye metinlerinde "*diyânet*" olarak ısrarla ifade edilen hizmet ölçüsünden kast edilen, tabibin meslekî uygulamalarında İslâm dininin ilkelerini göz önünde bulundurma uyarısı ile birlikte Allah rızası için ve takva ile görev yapma bilinci de vurgulanıyor olmalı.

Görev dağıtımını yapan ve hizmetleri düzenleyen baştabib kurumun idâri ve mâlî işlerini nâzır, kâtib, vekilharç, kilârdâr gibi yardımcı görevlilerle birlikte yürütürdü. Süleymaniye vakfiyesi, reis olan tabibin Darüüşşifa'nın mâlî işlerinden de sorumlu olduğunu, "*Darüüşşifa'da olan maliye hazinesine kimse girmeyecek; reis olan kimşenin idaresi altında olup, Darüüşşifa hazinesinde koruyacak ve Darüüşşifa masraflarına sarf edip, iğneden ipliğe kadar, hepsini muhasebesine kaydedecek.*" cümleleriyle bildiriyor.

Tedavinin düzenlenmesinin yanı sıra ilaçların dağıtımını da tabibin sorumluluğundaydı. Kilerden ilaç alınması tabibin bilgisi dahilinde olurdu. İlaçlar yatan hastalar içindi; ancak, gerek ayakta tedavi olanlara, gerekse fakir ve evine hekim getirmeyecek durumdaki hastalara belirli zamanlarda ilaç dağıtılırdı ve bu dağıtımdan da tabib sorumluydu; çünkü tabib ilaç isteğinde bulunanların gerçek hasta olup olmadıklarına karar verecek olan kişiydi. Böylece, darüüşşifa tabiblerinin haftada bir veya iki gün poliklinik yaptıklarını söyleyebiliriz.

Fatih Darüüşşifası vakfiyesinde, tabib ile nâzır ve kâtibin haftada bir gün sabahleyin bir araya gelmeleri ve hastalanarak yatağa düşen, fakat evine hekim çağırılmayan hastaların yolladığı kimselelere, vakfı yapan hayır sahibinin sevabına ilaç dağıtılması istenmekte; ancak hasta için **uygun** tedavinin nasıl tesbit edileceği belirtilmemektedir. Vakfiyeye göre, "*nâzır, tabib ve kâtip Darüüşşifa'da seher vakti toplanıp, İstanbul'da evinde hasta olup yatağa düşen, fakat*

bazı uygun ilâçların tedarikine kadir olmayıp, evine tabib davetinden âciz olan Müslüman tarafından gelerek müracaat edip, hayır sahibinin anbar ve kilerinden ihsan isteyenlerden" bu şerefli vakfın esirgenmeyip, hayır sahibinin cömertliğinin bütün halka ulaşması isteniyordu. Bu şekilde dağıtılan ilaçların attarlarda satılan zararsız türden bazı macun, şerbet ve baharat vs. olması muhtemeldir.

Fatih vakfiyesinde dışardan ilaç isteyenlerin hile yapabileceğinden hiç söz edilmez iken Edirne ve Haseki vakfiyeleri parasız ilaç almak için yalan yere hastalık bahanesiyle gelenlere ve zenginlere ilaç verilmesini yasaklar. Edirne vakfiyesine göre görevliler, "*Murabbayât²⁹ tarzında hazırlanan ilâçların nimetlerinden yararlanma hevesi ve sevdasıyla yalandan bahanelerle veya yalandan hastalanarak temâruz edip, hile yapanları kabul etmeyecek; zenginlere müfred, mürekkep ilaçlardan ve diğer macun, murabbayât ve meşrûbât tarzında hazırlanan ilâçlardan vermeyeceklerdir*".

Haseki Darüüşşifası vakfiyesinde ise bütün ilaç ve yiyeceklerin Darüüşşifadaki hastaların **ihtiyaçlarına** göre dağıtılması, hastalara asla **baskı** yapılmaması, ancak haftada iki gün tabiblerin kararı ile gerçekten hasta olanlara ilaç dağıtımını şart koşuluyordu:

"*Vâkıfâ hazretleri yine şart etmiştir ki, ilâç, şurup, yemek ve edviyeli çorba vesaire için her gün 150 dirhem sarf olunur ve bunların cümlesi darüüşşifaya iltica eden hastaların ihtiyaçlarına göre dağıtılır. Onlara asla tazyik yapıl-*

maz. Şuruplardan ve macunlardan hiçbir şey hariçten isteyenlere verilmez. Ancak, Pazartesi ve Perşembe günleri müstesnâdır. Çünkü iki tabib, bu iki şerefli günde, hariçten şurup ve macun isteyenlere, bunlara muhtaç olmadığı halde alıp satmak için değil de, ilâç ve tedavi için aldıklarına kanaat getirdikleri takdirde ilâç verirler".

Vakfiye Şartlarına Uymayan Tabibin Cezalandırılması:

Her ne kadar, Manisa Darüşşifası vakfiyesinde olduğu gibi, "bütün şartları yerine getirir" tabiplerin tayini şart kılınıyor ise de, oldukça ağır olan bu şartlara uygun tayinlerin yapılıp yapılmadığını tartışmadan önce, vakfiyelerde öngörülen uyarılara değinmeliyiz. Kendisinden beklenen görevleri yerine getirmeyen tabibler için vakfiyelerde öngörülen ceza dînî ve ahlâkîdir. İnanan insan için en büyük ceza olarak düşünülen manevi ceza uyarılarına ait belirgin bir örneği Haseki vakfiyesinde buluyoruz:

"Bu iki tabibden her biri bu yazılan şartlara riayet eder ve bu kaideleri olduğu gibi muhafaza eyler. Senenin, ayların ve günlerin her birinde bu şartlardan bir tanesini bile ihmâl etmeden, bunlara tamamiyle riayet etmek mecburidir. Her kim ki bu sayılanlardan birini ihlâl eder, üzerine aldığı vazifelerden birini ihmâl ederse, vazife mukabili almış olduğu şey ona haram olur. Ahirette de azaba ve affedilmeyecek cezaya dâ'îr olur".

Atik Valide vakfiyesinde de benzer ifadeler kullanılır:

"İşte tabibler bu yazılı şartlara ve bildirilen usule riayet etmek mecburiyetindedirler. Bunlardan hiç birini ihlâl edemeyecekler ve bu şartlara uymada kesinlikle ihmâl göstermeyeceklerdir. Eğer yaparlarsa, aldıkları para kendilerine haram olacak, ahirette de dâimî bir azâba maruz kalacaklardır".

Bu konuda Süleymaniye vakfiyesinde Darüşşifası ile ilgili bir açıklama bula-mazken, Tıp Medresesinde görevini ak-satanların yeymiyelerinin kesilmesi şartının getirildiğini biliyoruz³⁰. Diğer yandan, yukarıda gördüğümüz gibi, bazı darüşşifalarda maaşı kesme cezası yerine, ilâhi bir cezalandırmadan söz ediliyor. İlâhî bir cezanın öne sürülmesi hastaların daha iyi bakılması amacına mı yönelikti? İnanan insan için ahiret cezasının en etkili uyarı olduğu düşünül-müş olmalıydı³¹. Ancak, uygulamada vakfiyelerdeki manevi cezalar ile yetinilmediği muhakkaktır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde darüşşifalara tayin ve görevden alma gibi konulara ait pek çok belge vardır³². Bu belgelerin düzenli bir şekilde incelenmesi halinde, vakfiye şartlarını yerine getirmeyen ve görevini ihmâl eden tabiplere ne gibi muamelelerin yapıldığı ortaya çıkacaktır. Şer'iyye sicillerinin incelenmesi ise mahkemeye yansıyan olayların nasıl çözümlendiğine ışık tutarak, Osmanlı döneminde hekimin cezâî sorumluluğunu daha geniş ölçüde değerlendirebil-memizi sağlayacaktır.

Darüşşifalara Tayin Yapılırken Vakfiye Şartlarına Uyuluyor muydu?

Kanun gereği, **muhtesib** tarafından denetlenen tabiblerin ehliyetli olup olmadıklarının anlaşılması, yani yeterliklerinin tesbiti için darüşşifa tabiblerince imtihan edilmeleri şartı,³³ darüşşifalara atanmış olan tabiblerden beklenen ve olması gereken **üstün bilgi ve beceriye** dikkatimizi çekiyor. Ancak, darüşşifalara daîma usta tabibler mi atanıyordu? Tabibler her zaman vakfiye şartlarına uygun olarak tayin ediliyor muydu? İnsanların getirdikleri kurallara kendileri uydukları sürece bu kuralların geçer olduğunu biliyoruz. Bazen **lâyık olmayanların** da darüşşifalara atandığının iddia edildiği arşiv belgelerine rastlıyoruz. Belki de bunun bir nedeni vakfiyelerde öngörülen şartların daha çok **ahlâkî** mahiyette olması ve kesin tanımları her zaman yapılamayan ahlâk kurallarının hukuk kuralları gibi resmî yönetimlerce yaptırım gücünün bulunmamasıdır. Ayrıca, Osmanlı hekimlerinin eğitimlerindeki farklılıkları ve Osmanlılarda sağlık işlerinin düzenini dikkate aldığımızda, somut şartların neden getirilemediğini tahmin edebiliriz. Çünkü önemli olan ve aranan, usta ve ünlü bir tabibin yanında yetişmiş ve meslekte yeterlik kazanmış olmaktır. Bu nedenle işe alınacak olan tabibde aranan ilk niteliklerin uzmanlık, ustalık ve tecrübe olmasına karşılık, **hastane yönetmeliği** olarak da kabul edebileceğimiz bu vakfiyelerde, tabibin **nerede ve nasıl** bilgi ve tecrübe sahibi olması ve ustalaşması gerektiğine ve bunu ispat eden bir bel-

ge istendiğine dair bir kayıt yoktur. Belirli bir kurumdan alınan bir icâzet gösterdikten veya bir imtihan geçtikten sonra darüşşifaya tayin şartı vakfiyelerde bulunmuyor. Ancak, bazı arşiv belgelerinde bir imtihandan söz edilmektedir. Bir tıp risalesinin aday tarafından yazılmış olmasının da aday seçiminde bazen bir ölçü olarak değerlendirildiğini ve bunun bir giriş sınavı olarak kabul edilebildiğini tahmin ediyorum. Aşağıda verilen ilk belge örneğinde bu konuya ait ipuçları bulunuyor ve darüşşifalara yapılan tayinlere bazı somut ölçülerin de getirildiğine işaret ediyor. Manisa Bimarhanesine ait bir belgede de "bilâ berât" ve "bilâ temessük", yani ehliyeti olmayan ve dolayısıyla tıp ve cerrahî bilgisi tasdik edilerek çalışmasına izin veren bir belgesi bulunmayan kimsele-
rin Darüşşifadan uzaklaştırılması buyuruluyor³⁴. Darüşşifalara yapılan tabib tayinleri ile ilgili çok sayıdaki arşiv belgesinin ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ile bu konudaki uygulamaların nasıl yapıldığı aydınlanacaktır.

Hekimlerin değişik yollardan eğitildiklerini biliyoruz. Usta bir hekimin dükkânında usta - çırak usûlü yetişmek yaygın bir uygulama olmalıydı. Çoğu kere de tabib, cerrah ve kehhaller baba ocağından yetişirdi³⁵. Baba mesleğini sürdüren evlâdın emekliye ayrılan veya vefat eden babasının yerine darüşşifaya tayinine, özellikle usta - çırak usûlü yetişmenin çok gerekli olduğu cerrah ve kehhallerin tayininde sık rastlanıyordu. Hatta babanın birden fazla oğlu olup aynı meslekten olması tayinde kargaşalıklara neden olabiliyordu. Böyle bir

durumu cerrah konusunda örnek olarak göreceğiz. Bu tür uygulamalar tayinlerde **liyâkat** hususuna ne kadar dikkat edildiği konusunda tereddüt uyandırabilmektedir. Ancak, çoğu kere mesleğin babadan oğula geçmesinin bu durumu ortaya çıkardığını da gözardı edemeyiz³⁶.

Hekim atamalarının bir kaynağı da saraydı. Ehl-hüref teşkilâtında tabib yetiştirildiğine dair bir kayıt olmamakla beraber, tabiblerin tayinlerine ait arşiv belgeleri incelendiğinde hassa tabibliği ile darüşşifa tabiblikleri arasında yoğun bir becayiş olduğunu görüyoruz. Saraydan darüşşifalara, darüşşifalardan da saraya tayinler yapılırdı. Darüşşifalar ise kendi aralarında önemlerine göre bir aşama içindeydiler ve buna uygun olarak bir çeşit makam yükseltilmesi şeklinde, bir darüşşifadan ötekine tayinler yapılıyor ve böylece meselâ bir darüşşifanın ikinci tabibi başka darüşşifanın birinci tabipliğine yükseltiliyordu³⁷.

Son olarak, atamaların kimin tarafından yapıldığı konusuna kısaca deyinmek istiyorum. Mütevellî, yani vakfı yöneten kişiler, ihtisas gerektirmeyen bütün atamaları bizzat yapar, fakat uzmanlık gerektiren konular ilgili makama bırakılırdı³⁸. Meselâ tabib, cerrah ve kehhaller hekimbaşı tarafından atanırdı. Ancak mütevellîlerin de bazen yetkilerini kötüye kullanmaları söz konusu olabiliyordu. Kehhal konusunda vereceğim bir örnek boşalan göz hekim kadrosunun yerine bir cerrah tayin eden mütevellînin hatasının hekimbaşı tarafından düzeltildiğini gösteriyor.

Tabiblerin en bilgilisi ve ustası olması gereken hekimbaşının kararı ile tabibler darüşşifalara tayin ediliyordu. Darüşşifalara tayin olmak isteyen tabib adaylarını seçecek olan hekimbaşların tayinindeki usûl ve kanuna göre önce **altmışlı müderris** olmaları şartı bu bakımdan dikkat çekicidir³⁹. Ancak bazı arşiv belgeleri, tayinler yapılırken, bazen vakıf şartlarına uyulmadığını ve adayların ehliyetleri yerine başka unsurların atamalarda etkili olabildiğini düşündürüyor. **Liyâkat sahibini**, yani **hak edeni** tayin konusu, tarihin her döneminde kurallara ve yasalara uymanın yanı sıra bir **ahlâk** sorunu olarak karşımıza çıkar. Lâyık olduğu halde, hekimbaşının taraf tutması nedeniyle, bir türlü bir darüşşifa tabipliğine tayini yapılmadığını, tayinlerde vakfiyelerdeki **ehliyetli olma** şartına uyulmadığını iddia eden bir tabibin şikâyet dolu arzını vererek tabib konusunu bitiriyorum:

"Arz-ı bende fâkir-i dâif oldur ki: ben kulun sâbikan merhûm lalanuz Dâv'ud Beğ hizmetinde, Sultânun kulluğında oldum. Berâhîn-i tıbbiye ve hakayık-ı hikemiyyeye muttali' ve kemâlât-ı ulûm ile muttasif ve ârâste olduğumuzu fehmetdükleri ecluden devletlü Hüdâvendigârun etıbbâsından ma'dûd olmağa revâ gördükleri bâisden müteaddid şefkatnâmeler virüp âsitâne-i saâdet bahşe irsâl olundu. Niçe müdded-i medîddür ki derdevlete mülâzemet iderüm bir netice zâhir ve âyid olmadı. Hatta Sultan hazretlerinin şefkatnâmesin devletlü Hüdâvendigâra arz etmediler. Ba'dehu merhûm beğ, Hersek Sancağın, İs-

tezel, kâdir olduğum eşyânun cümlesin satduğumdan gayri iki yük kitabum 5000 akçe deyne girub rehine konuldu.

Al-i Resûl olmaz bir Yahûdi kadar râğbet bulmayup yetmiş iki millet cümle müreffehü'l-hâl olup bu fakîr-i bî-mikdâr mübtezel kılmağa hikmet nedür? Bilmezem ki günâhum Sultanuma mensûb olduğum mudur? Veyâhûd fakr-ü nâkîhiylâ muttasîf olduğum mudur? Şimdiki hâlde, Burusa Şifâhânesi bil-fi'l mahlûldür. Eğer, kapu hizmetinde veya Edirne'de cihete nazar-ı inâyet buyurulmaya bi-z-zarûre Burusaya kaylıska () varub ecdâdunuz ervâhına ve sultânunun devâm-ı ömr ve sebât -ı devleti duâsına meşgûl olavüz ki hemîşe ömür ve devlet der-terakki bâd bi'n-nebîyyi ve âlihi'l-emcâd.

El fakîr Hayat ()

Tabîb" 40

CERRAH

Cerrah, tabibden sonra ve ayrı bir meslek veya ustalık alanı olarak zikredilir. Cerrahın maaşı tabibinkinin ancak üçte birine yakındır.

Haseki vakfiyesinde, "Tabibler hakkında zikrolunan şartların hepsi cerrahlar hakkında da aynen geçerlidir. Onların da bu zikrolunan şartlara muhalefetten sakınmaları, onlardan hiçbirini, hiçbir suretle, asla ihlâl etmeme-

leri lâzımdır." denmesine rağmen, darüşşifa vakfiyelerinde tabiblerden beklenen kapsamlı niteliklerin cerrahlar için söz konusu edilmediğini görüyoruz. Fatih vakfiyesinde, "tedaviye muhtağ Müslümanlara inançla hizmet" edecek olan bir "üstâd" cerrah şartı koşulmakta. Cerrahların ahlâk durumlarıyla ilgili şartları ise kısa olarak Edirne ve Atik Valide vakfiyelerinde buluyoruz. Cerrahın ustalığının ön plana çıkarıldığı Edirne vakfiyesinde, "Yaraları tedavi eden iki cerrah, cerrahlıkta ustalıkları meşhur ve maharetleri bilinen üstâdlar

Sultan III. Ahmed'in şehzadelerinin 1720'deki sünnet düğününde sağ tarafta cerrahların geçişi (Surname-i Vehbî, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktp. No.3593, v.159 b.)

ki çeşitli yaraların bakımı hususunda tam bir ciddiyetle, bıkip usanmadan, bütün gayretleriyle çalışıp, cerrahlık hizmetlerini ihmaksız ve zamanında, iman ile yerine getirsinler." sözleriyle cerrahî hastasının durumunun ciddi olabileceğine dikkat çekilir ve ihmalde bulunmadan, savsama yapmadan çalışan bir cerrah örneği çizilerek, zarar vermeme ilkesi üzerinde durulur.

Atik Valide vakfiyesine göre cerrahlar, "Tedavinin tesiri ve ilâçların kimyasal durumlarına o kadar vâkıf bulunacaklar ki cesedın ruhtan olan istifadesi gibi yaralı da bunların tedavilerinden aynı derecede istifade edecek bir şekilde bu sanatta usta olacaklar; ve yaralara ait merhemlerin, vesair tıbbî eczanın tertibi hususunda da mâhir; şefkât ve merhamet hisleriyle mütehassıs olacaklar ve hiçbir paylamaya ve azarlamaya maruz kalmaksızın almaları lazımgelen para mukabilinde kendilerine verilen hizmeti hakkıyla yerine getirme hususunda çalışacaklar ." idi. Bu metinde cerrahın da tıpkı tabib gibi şefkatli ve merhametli olması istenerek, cerrah-hasta ilişkisine değinilip, beklenen hizmetin kalitesi söz konusu ediliyor. Ayrıca, cerrah hiçbir azarlamaya maruz kalmaksızın hizmetini hakkıyla yapmalıydı. Bu ifade ile de cerrahi müdahalenin zamanında yapılması ve gereken itina kuralı hissettiriliyor. İşini aksatan cerrahı uyuracak olan baş tabib mi, yoksa mütevellî midir, açıklanmıyor. Vakfiyede, cerrahların özellikle yara merhemleri ve diğer tıbbî eczanın hazırlanmasında usta olmalarının istenmesi, burada ameliyattan

çok yara tedavisine ağırlık verildiğini düşündürüyor.

Cerrah hasta ilişkilerinin ve cerrahın ahlâki sorumluluğunun söz konusu edilmediği Süleymaniye vakfiyesinde ise cerrahlarla ilgili somut beklentilerin mükemmel bir listesini buluyoruz. Dönemin cerrahında aranan asgari bilgi, beceri ve ustalık ölçüsünü veren bu metinde, "Ülserlerin, başta olan yara ve kırıkların, çıban ve abselerin, irinli uların, püstüllerin , kabarcıkların tedavisi, uların ve ağırların izlenmesi ve fitıkların düzeltilmesi; diş çekimi, damarlardan kan alma, merhemlerin terkibi, fitiller, yara sarmak, yakı vurma, yaraların kapanması, iyileştirilmesi konusunda üstâd iki kişi cerrâh olup, zikrolunan hizmetleri ve diğer cerrahlığa ait önemli hususları tamamlasınlar." denmektedir.

Sıralanan bu bilgi ve becerilerin arasında tabibden beklenen teorik bilgi ve anatomiden söz edilmiyor. Cerrahta aranan nitelikler nazârî bilgiden ziyade, tecrübe, maharet ve ustalıktır. Cerrahın yaptığı uygulamalar için zaten anatomi bilgisi şart olduğundan vakfiyelerde ayrıca vurgulamaya gerek duyulmamış olabileceğini de düşünebiliriz. Çünkü, meselâ, damardan kan almasını bilmesi gereken cerrahın, kan alınacak damarları da tanınması gerekirdi. Bu nedenle, dolaylı da olsa, yukarıda sayılan müdahaleler için gereken anatomi bilgisinin cerrahı beklediğini varsayabiliriz; zira gereği kadar anatomi bilmeden bir cerrah nasıl usta olabilirdi? Ancak yine de, anatomi bilgisi ile cerrahî

Sultan III. Murat'ın şehzadesi Mehmed'in 1582'deki sünnet düğünündeki fakir çocukları sünnet eden cerrahları gösteren minyatür. (Topkapı Sarayı Ktp. Şehinşahnâme, Bağdat 200, v.81 a)

Kardeş cerrahların tayini ile ilgili evrak (Topkapı Sarayı Arşivi no. 5637)

uygulamalar arasındaki yakın ilişkinin kurulabilmesi ve cerrahinin anatomi bilgisinden gereğince yararlanabilmesinin batıda olduğu gibi bizde de çok geç olduğunu unutmamalıyız.

Vakfiyelerde cerrahların ustalık, maharet ve bilgilerinden kısaca da olsa söz edilirken, hasta ile olan ilişkileri üzerinde pek durulmaması, cerrahî tedavînin bizzat uygulanması dışında, tabiblerin cerrahî hastalarıyla da ilgilendikleri ve belki de tedavilerini yönlendirdikleri ihtimalini akla getiriyor. Cerrahlar ve kehhaller esas itibarıyla "ustalıklarıyla" yükümlü olmalıydılar. Batıda olduğu gibi cerrahlar muhtemelen daha çok bir zanaatkâr olarak görülürdü⁴¹. Cerraha verilen düşük maaş ve cerrahtan beklenen özellikler buna işaret ediyor.

Dikkatimizi çeken bir diğer nokta da vakfiyelerde kırık-çıkıkçılara rastlanmamasıdır. Halbuki cerrahi kitaplarında kırık çıkık bahislerine uzun uzun yer verilir. Buradan hareket ederek, darüşşifalardaki cerrahların kırık çıkık tedavisini de üstlendiklerini veya bazen yaptıklarını varsaysak da, vakfiyelerde cerrahlardan beklenen cerrahî müdahaleler arasında kırık çıkık tedavisinden hiç söz edilmez.

Cerrahların bu görevi üstlenmelerinden söz edilmediği gibi, vakfiyelerde bildirilen kadrolar arasında kırık çıkıkçılar yer almıyor. Darüşşifa görevlileri arasında yer almayan kırık-çıkıkçı tayininin **vakfiyeye aykırı** sayılarak kabul edilmemesi göz önünde bulundurulursa, darüşşifalarda kırık-çıkık tedavisinin yapılmadığı sonucunu çıkarabilir miyiz?⁴² İleriki tarihlerde darüşşifalara kırık-çıkıkçılar tayin edilmiş miydi? Bu gibi soruların kesin cevabı konuyla ilgili arşiv belgelerinin incelenmesiyle verilebilecektir. Nitekim, kırık-çıkıkçıların sarayda ve orduda hizmet ettiklerini, kazalarda devlet kadrolarına atandıklarını ve 19. yüzyılda hastanelerde, meselâ Tophane-i Amire, Tersane-i Amire ve Malta hastanelerinde görev aldıklarını arşiv belgelerinden öğreniyoruz⁴³.

Arşiv belgelerinde cerrahların darüşşifalara atanmasıyla ilgili şikayetlere de rastlanabilmektedir. Cerrahlığın daha çok bir aile mesleği olarak yürütülmemekte olması nedeniyle bir cerrahın emekliye ayrılması veya ölümü halinde boşalan kadroya genellikle oğlu tayin edilirdi⁴⁴. Aşağıdaki 1760 tarihli vesikada, cerrah olan kardeşlerden biri, ölen babalarından boşalan Haseki Darüşşifası'nın cerrah kadrosuna tayini öngörülen kardeşi kadar, kendisinin de tayin hakkı olduğunu bildirmekte:

"Arz-ı hâl-i kulları budur ki:

İstanbul'da vâki' Haseki Sultan Vakfının dârü's-şifâsında yevmi sekiz akçe vazife ile pederim Seyyid Mehemed cerrah iken bundan akdem pederim fevt oldukda bu kulları diyâr-ı âharda

bulunmakla İstanbul sâkinlerinden küçük karındaşım olan Muhammed Emin kemâli hayalisinden nâşi ve hulaf-ı inha ile gayrı evladı yokdur deyu metüvellî-i vakıfdan arz alub kendu üzerine berat idüb, bu kullarına külli gadr etmekle mercûdur ki kaydı derkenâr olunub malum-i devletleri buyruldukda faziletlü semâhetlü haremeyn-i şerifeyn müfettişi efendi huzurunda terâfu' olunub, hakk-ı tasarruf kullarında olduğu 'ilâm ilâmları mûcebince mezburun ref'inden bu kullarına tevcih buğurulmak bâbında emr ü fermân 'inâyettü merhâmetlü Sultanım hazretlerininindir. Bende Seyyid İbrâhim veled-i Seyyid Mehmed."⁴⁵

KEHHÂL

Göz hekimliği de cerrahlık gibi ayrı bir uzmanlık dalıydı. Göz hastalıklarının tedavisinde ilacın yanı sıra el becerisinin önem taşıdığı küçük cerrahi müdahaleler söz konusu olduğundan, kehhâllik mesleğinin de ustalık isteyen bir sanat olarak değerlendirildiğini görüyoruz. Vakfiyelerde kullanılan **muâlecât** ve **ilâç** gibi kelimeler dahili ve harici her çeşit tedaviyi kapsadığından, Edirne vakfiyesi hariç diğerlerinde kehhâlin hastasını ilaçla tedavisinden mi, yoksa cerrahî müdahaleden mi söz edildiği açık değildir; ancak göz hekimlerinin göz ilaçlarını hazırlamayı bilmeleri daima şart koşulan bir hususdur.

Fatih vakfiyesi, Darüşşifa'da görevlendirilecek olan göz hekiminin **kehhâl-i hâzık**, yani usta olmasını, uygun tedaviyi bilmesini şart koşarken, kehhâli, göz hastalığı olan Müslümanları iyi

etmek için elinden geleni yapması gereken kişi olarak da tanımlayarak, **yeterliğin yanı sıra yararlı olma** ilkesini de vurgular. Kehhal, yani *"O görmeyi sağlayan uzman kişi parlak görmeyi, göze dair bilgileri ve gereken tedbiri tam ve iyi bilerek, göz ağrısına müptela olan Müslümanları tedavi için gücünün yettiğince elinden geleni"*, yapacaktır.

Edirne Darüşşifası vakfiyesinde ise görev yapacak olan iki kâmil göz hekiminde aranan **cerrahi beceri** açıkça belirtiliyor. **İki uzman kehhâlin,** *"göz tabakalarının anatomisinde geniş bilgi sahibi, görme bozukluğunu giderme yöntemlerinden doğrusunu seçen, cerrah millerini ve sürme milini⁴⁶ kullanma melekesine sahip olup, alışılan tarzda bütün kehhallik hizmetlerini iman ile ve üstün maharetle"* yerine getirmeleri beklenirdi.

Tabibler için öne sürülen şartların kehhâller için de aynısıyla geçer olduğunu, onların da bildirilen şartlara muhalefetten sakınmaları, şartlardan hiç birini, hiçbir şekilde, asla ihlâl etmemeleri gerektiğini bildiren Haseki vakfiyesine göre Darüşşifa'ya tayin edilecek olan iki kehhâlin konularında bilgili ve usta olmalarının yanı sıra, göz gibi hassas bir organ için **gereken itinayı** göstermelerine de dikkat çekiliyor. Kehhâller de, *"bu fende âlim ve üstâd, ilâç konusunda ve tedavide gayet temkinli ve tedbiri"* olmalıydılar.

Süleymaniye vakfiyesinde bir **sanat** olarak nitelendirilen göz hekimliğini Darüşşifa'da uygulayacak olan kehhal-

lerin **yeterliği** göz hekimliği bilgisi ve teşhis ve tedavideki ustalığı ile ölçülür:

"Göz hekimliği sanatında çok bilgili, ustalığı belli olan, göz hastalığının teşhisinde, hastanın bakım ve tedavisinde ve zerûr⁴⁷ terkinde, göz damlası ve göze çekilen sürmelerin tertibinde ve diğer önemli hususlarda mâhir iki kişi göz hekimi olup, âdet olan zamanlarda Darüşşifa'da hazır olup, göz hekimliğine qit hizmetleri ortaya koymalıdır."

Atik Valide vakfiyesi ise Darüşşifa'ya alınacak olan göz hekimlerinde aranan özelliklerden, göze yararı veya zararı olan etkenleri anlama yeteneğinin yanı sıra, **akranları** arasında çok tecrübeli olarak tanınıyor olmayı da bir ölçü olarak getirir:

"Bu iki mütehasıs göz tedavisi hususunda öngörüşü kuvvetli, göze yara-yan veya perdeye neden olacak şeyleri teşhis konusunda da mâhir, ilâç tertip ve terkinine aşına, iyi tedavileri ve çok tecrübeleriyle akranları arasında şö-ret kazanmış olacaklar."

İncelediğimiz Bursa, Manisa ve Sultanahmed Darüşşifalarının vakfiyelerinde ise kehhâllerden söz edilmiyor. Ancak arşiv belgelerinin yeterince incelenmesi bu hususa kesinlik kazandıracaktır. Aşağıda, Haseki Darüşşifası'nda boşalan kehhâl kadrosuna yapılan tayine ait bir belge veriyorum. 1679 tarihli bu belge ile, ölen bir göz hekiminin yerine mütevellinin arzı ile bir cerrahın getirilmesine, **cerrahın göz hekimliğini bilmemesi ve bu nedenle hastalara za-**

rar vereceği gerekçesiyle, dönemin hekimbaşısı Mustafa Feyzi Efendi tarafından karşı çıkıldığına şahit oluyoruz:

"Der-devlet-i mekine arz-ı dâ'i kemîne budur ki merhûme Haseki Sultan Darüşşifasında kehhâl-i evvel olan İsmail fevt olmağla yerine darüşşifa-ı mezbûrede cerrah-ı evvel olan Seyyid Muhammed fenn-i kihâleti bilmez iken müteveli arzi ile hilâf-ı inhâ' kehhâl-i evvel olup marazât-ı Müslimîne küllî zarar ve gadr olmağla mezbûru ref ve yeri, fenn-i kihâletde mahâreti olan El-hac Muhammed dâ'ilerine sadaka ve ihsân buyurulmak ricasıyla pâye-i serîr-i a'lâya arzolundu."⁴⁸

İLÂÇ HAZIRLAYANLAR:

Darüşşifalarda eczacılıkla ilgili görev yapacak olan çeşitli meslek gruplarını ve bunların aşşâb, saydelânî, şerbetçiyân, edviye-kûb, edviyeci, tabbah gibi meslekî ünvanlarını vakfiyelerinde buluyoruz.

AŞŞÂB :

Bursa vakfiyesinde iki saydalâniyân - aşşâbân, yani otu eczacı veya botanikçi eczacı diye tanımlayabileceğimiz, bitkilerden ilaç yapacak olan iki eczacının yanı sıra iki şerbetçiden de söz ediliyor. Haseki vakfiyesinde de ilaç hazırlamak için iki eczacı görevlendirileceğinin bildirilmesiyle yetiniliyor. Edirne Darüşşifası'na tayin edilecek olan eczacının ise basit ve bileşik devaların hazırlanması konusunda becerikli olmasının yanı sıra, daha sonra göreceğimiz gibi, edviye-kûbluk hizmetini de yürütmesi isteniyor.

Süleymaniye vakfiyesinde aşşâb olarak adlandırılan eczacının bilmesi gerekenler ve görevleri bütün teferruatıyla veriliyor:

"İlâç olarak kullanılan köklere, kurutulmuş ve taze otlara ve çiçeklere ait usulün doğrusunu, isimlerini ve niteliklerini bilen, bunların iyi, kötü ve diğer özelliklerine vâkıf bir kimse aşşâb olup, basit ve terkihib edilmiş ilaçlar konusunda en iyi usulü takip etmeli. Darüşşifa'da lâzım olan araç-gereci Reis'in uygun gördüğü şekilde, ihmal etmeden satın alıp getirip, kilere teslim edip, gerektiğinde hazır olup kullanılması için korunmasını sağlamalı. Ama alınan devâlar ve ilâçlar tıp kitaplarında tarif edildiği gibi taze, saf ve kaliteli olmalı; bayat, bozulmuş ve kötülerini almamalı ve aslı varken muadili ile yetinmemeli."

Bu vakfiyeye göre mükemmel eczacılık bilgisi olması istenen aşşâb aynı zamanda drogları satın alan ve bu işi yaparken de en iyisini, tazesini ve safını seçip, aslının yerine benzer etkisi olan bir başka drogu almayan kimse olacaktır. Böylece eczacı şifalı bitkileri çok iyi tanıyan, ilaç hazırlamada en iyi yöntemi izleyen, ama, aynı zamanda işini ihmal etmeyen ve dürüst bir kişi olmalıydı. Burada da zarar vermeme ve yarar sağlama ilkelerinin vurgulandığını görüyoruz. Eczacı da reis olan tabibin emrindedir. Diğer vakfiyelerde ise eczacı görevini üstlenenlerin ilâç terkiplerini hazırlamadaki ustalıklarından söz edilir. Meselâ, Fatih vakfiyesinde işi tabh etmek olan, yani çeşitli pişirme yöntemleriyle şurup, macun, tablet vs. şeklinde ilaç hazırlayacak olan kişinin

mesleğinde deneyimli olması istenir. Darüüşşifa'ya, "*Tecrübe olunmuş, kâmil bir kişi tayin edilecek; işi şurubları, macunları, tabletleri, müshilleri pişirmek olup, bütün Müslüman hastalara gerekli şeyleri tedarike çalışacaktır.*"

Atik Valide'ye tayin edilecek olan iki eczacının da, "*ihtiyaç sahipleri için hazırlanması lâzım gelen tıbbî ecza, macun ve sıvıların ıslahı ve imali hususunda tam anlamıyla uzmanlık sahibi olmaları*" şart koşuluyordu.

TABBÂH

(*Tabbâh-ı eşribe ve Tabbâh-ı et'ime*):

Darüüşşifalara tayin edilen tabbahlar gerek hasta yemeklerinin, gerekse şurup ve matbûhât⁴⁹ türü,yani su ile kaynatılarak veya suya daldırılarak elde edilen bitki özlerinden yapılan bazı sıvı ilaçların da tabibin tarifine uygun olarak hazırlanmasında görevliyidiler. Osmanlı tıbbında yemek ile tıp arasında kurulan yakın ilişki göz önünde tutulduğunda tabbahların hasta tedavisindeki rolü ortaya çıkar⁵⁰. Tabbâhlar aşçı olarak en başta diyet mutfağından sorumluydular ve perhiz yemeklerini hastaların mizaclarına göre kendi elleriyle hazırlıyor olmalıydılar.

Bursa Darüüşşifası'na günde iki dirhem ücretle bir *tabbâh*, yani aşçı tayin edileceği bildiriliyor, ancak bu kişilerde aranan özelliklerden söz edilmiyor.

Fatih Darüüşşifasına, ilaçları *tabh* ile görevli eczacı dışında, hastaların yemeğini hazırlayan "*iki merd-i salih*

tabbâh-ı taâm'ın" tayini isteniyor ve çaresiz kişi olarak tanımlanan hastanın tedavisinde beslenmenin önemli katkısı olacağı bildiriliyor. Tabibin uygun gördüğü şekilde, bütün gün bu iki aşçı, "*sonbahar yaprağı gibi benzi sarı, pek çok derde tutulmuş, merhamete muhtaç, başına gelen çeşitli hastalıklardan zayıf düşmüş, tedaviden ümidi kesilmiş, muhtaç dert sahibine hayat kuvvetini beslemesi için yemek pişirip getirecek, hastanın yaralı, perişan gönlünün hoş edilmesi için pek çok çalışıp,*" günde üçer akçe alacaklardı.

Darüüşşifa aşçısının hazırladığı yemekler ile hastaların yaralı gönüllerinin tedavisi isteniyordu. Bu ifade ile lezzetli veya hastanın iştahını açan, ya da hastanın sevdiği yemekler mi kastediliyordu? Yoksa hastanın hastalığına göre düzenlenmiş diet yemekleri mi hazırlanacaktı? Her ne kastediliyorsa, hastayı memnun etmek esastı.

Edirne vakfiyesinde aşçılar tabiblerin emri doğrultusunda perhiz yemeklerini hazırlayan kişiler olarak tanıtılırken, *matbûhâtın* da aşçılar tarafından yapıldığı aşağıdaki metinden anlaşılıyor:

"*Bimarhâne mutfağında tabibler her hastanın hastalığına uygun matbûhâtdan ne emrederse, uygun görülen şekilde pişirilip; tatlı ve ekşi her çeşit yemeği en güzel şekilde pişirmek için elinden gelenin en iyisini yapan, kâdir, temiz, ahlâklı, iyi niyetli iki usta aşçı, âdet üzerine aşçıların sorumluluğunda olan hizmetlerin hepsini temiz ve çabuk olarak yerine getirecekler*".

Aşçıların hastaların mizaclarına uygun yiyecek ve içecek hazırladıklarını Haseki ve Süleymaniye vakfiyelerinden açıkça öğreniyoruz. Süleymaniye Darüşşifasında ise içecek ve yiyeceklerin iki ayrı *tabbâh* tarafından hazırlandığını görüyoruz. İki *tabbâh-ı eşrîbe*'nin, "*mâhir, usta ve şurubları pişirmede mahâreti açıkça görülen, tam bir imtimam, gayret ve şebat ile aralıksız hizmet eden*" kimseler olmaları şart koşuluyordu. "*Yemek pişirme konusunda her bakımdan sezgisi ve bilgisi tam olan*" iki *tabbâh-i et'ime* için ise, "*tabiatlara, mizaçlara ve hastaların hastalıklarına uygun perhiz aşlarını ve diğerlerini vaktinde ve tabiblerin tarifine uygun olarak pişirme, lezzetini ve diğer gerekli şeyleri kararına göre hazırlama*" şartları getirilmişti. Bu aşçıları yemekleri *tabibin tarifine göre* ve *zamanında* hazırlayacaklardı.

Atik Valide Darüşşifasına tayin edilecek olan iki aşçının tabibin emirlerini yerine getirmede *güvenilir* olmaları şartı dikkati çekiyor. *Tabbâhlar, "Usta ve zeki bir tabibin emniyet ve itimad edeceği şekilde hastalara uygun olan yemekleri pişirecekler, hastanın iştahını çekecek şekilde pişirdikleri şeylerin iyi pişirilmesi hususunda çok dikkat ve itina sarfedecekler."*idi.

Tabbâhın mesleğinde bilgili ve usta olması istenirken görevini tabibin emri doğrultusunda yapması da şart koşuluyordu. Aşçıları tabibin tarifine uygun olarak ve onun denetiminde, tabiat ve mizacı dengeleyeceği düşünülen yiyecek ve içeceklerin yanı sıra, şerbet, hel-

va, matbûhât vs. nin hazırlanmasıyla da görevliydi. Bu bakımdan şerbetçilerle *tabbâh-ı eşrîbelerin yaptıkları görevi birbirine benzetebiliriz.* Edirne ve Süleymaniye Darüşşifalarında *tabbâhların matbûhât ve eşrîbe hazırlamaları, bir bakıma, ilaç yapımında da görev aldıklarını gösteriyor.* Ancak bu ilaçlar, eski tıbbâ göre, etkisi birinci dereceye uyan, yani sürekli ve çok miktarda alınmadıkça tesiri hissedilmeyen, zararsız ilaçlar olmalıydı⁵¹. Bu durumda, Topkapı Sarayı Helvahanesinde olduğu gibi, darüşşifalarda da zararsız bazı ilaçların mutfakta hazırlandığını ileri sürebiliriz⁵². *Tabbâhlarda aranan ahlâk özellikleri ise, görevini tabibin tarifine uygun ve vaktinde yapmak, dikkatli ve temiz olmak gibi şartlarla belirlenen gereken itina kuralı üzerinde yoğunlaşıyor.*

EDVİYE -KÛB

Edviye-kûb'lar basit drogları döven, ilacın hazırlanmasında kol kuvvetinden yararlanan güçlü-kuvvetli kişilerdi. Bazen ilaç hazırlayan eczacıların aynı zamanda bu hizmeti de yürüttüğü görülmüyor. Muhtemelen bu nedenledir ki her darüşşifaya edviye-kûb'luk hizmeti için ayrı bir görevli tayin edilmiyordu⁵³.

Edvîye-kûb'un en güzel tarifini Süleymaniye vakfiyesinde buluyoruz:

"Devaları döğmek, kökleri vurup ezmek hususunda bilgili, güçlü kuvvetli iki kişi edviye-kûb olup, vurulup dövülmesi gereken kökleri, tabiblerin tarifi

üzerine düzgün bir şekilde döverek, kullanılmaya uygun ve terki edilebilir şekle getirecektir".

Atik Valide vakfiyesine göre de Darüşşifa'da "edviyeyi döğmek ve ezmek üzere iki kişi" tayin edilir. Bu iki darüşşifada edviye-kûb'luk eczacılıktan ayrı bir hizmet veya meslek olarak belirlenmiş ve drogların ilaç yapımına hazır hale getirilmesine yardımcı olan ve tabibin emrinde çalışan bir eczacı çırağı olarak tanımlanmıştır.

Bazı darüşşifalarda ise edviye-kûbluk hizmetini de eczacılar üstlenmişti. Nitekim Edirne vakfiyesinde, eczacı olan kişinin aynı zamanda edviye-kûb'un işini de yapacağı ve bunun için kendisine ayrıca ücret verileceği belirtiliyor. Dolayısıyla bu kişide hem eczacılık bilgisi aranıyor, hem de güçlü kuvvetli olması isteniyordu. Vakfın sahibi, "tertîb-i eşribe ve terkîb-i ma'âcîn hidematı"nın yanı sıra edviye-kûbluk hizmetini de yürütecek olan kişi için şu şartları öngörmüştü:

"Adı geçen darüşşifada şuruplar, macunlar, murabbayât, cevârişât⁵⁴, tabletler, bütün bileşik devaların tertib ve terkibi için gereken şeylerde ve basit devaların dövülmesi ve ezilmesi ve bunlara ait hizmetlerde mâhir, güçlü kuvvetli, eline çabuk bir kimse ki bilinen tarzda edviye-kûbluğu; ve bileşik devâları tertib usullerine ait hizmetleri ki sorumluluğundadır. doğru bir şekilde, ihmalde bu-

lunmadan yerine getirsin; şurupları tertib ve macunları terkip hizmeti karşılığında günde dört akçe ve edviye-kûbluk hizmeti için her gün iki akçe, toplam günde altı akçe maaş tayin etti ki her ay yüz seksen akçe verilsin".

Vakfiye şartlarına uymayan ve görevini yerine getirmeyenler gerektiğinde işten çıkarılabiliyordu. Nitekim, Manisa Bimarhanesindeki görevini yapmayıp ticaretle uğraşan bir edviye-kûb'un, birinci tabibin ihbarı sonucunda, görevine son verildiğini aşağıdaki belgeden öğreniyoruz:

"Budur ki Manisa'da Darüşşifada

Edviye-kûb (Gülbin Ünver Mexera Arşivi)

yevmî iki akçe ile edviye-kûb olan İbrahim tüccar üzre olub edâ-i hizmet eylemez deyu Mehmed Dede ve Mehmed Çelebi İbn-i Yunus ve Nasuh bin Bâli ve tabib-i evvel ihbar etdiklerinden yeri Osman bin Ahmed'e tevcih olunub kaydı şud sene 1014 / 1605" (55).

KİLÂRDÂR - EMİN-İ MAHZEN:

Darüşşifalardaki önemli sorunlardan biri de gerek çiçek, yaprak, kök vs. den hazırlanan **müfred**, yani basit devaların, gerekse şerbet, macun vs. şeklindeki **mürekkeb**, yani bileşik devaların korunması ve saklanmasıydı. Kilerdeki bu malzeme **emîn-i mahzen**, **kilârdâr** veya **kilârcı** adı verilen ve kilerdeki malzemedan sorumlu olan görevli tarafından korunurdu. Meselâ, Fatih darüşşifasındaki mahzenin, tabibin emri ile, ve tabibin yanı sıra **nâzır** (56) veya **kaymakam** (57) gibi vakıf işlerine nezaret eden yetkililerin huzurunda kilerci tarafından açılıp, mühürlenerek kapanması şart koşulmuştu. "Sâlih bir kişi mahzen emîni olup, Darüşşifa mahzenine dahil olan devâların, şurupların ve ihtiyaç sahiplerine gereken diğer şeylerin ve eczanın koruyucusu olup, her gün mahzenin kapısını vakfın nâzırı ve darüşşifanın tabibi veya kaymakamı huzurunda açıp, tabib emri ile hastalara lâzım olan şurupları ve devaları taksim ve tabibin gerek gördüğü şekilde mübâşirine teslim ettikten sonra mahzenin kapısını kapamak ve (hazır bulunan) herkesin ittifakı ile mühürlemek" ile görevli olan kilerci, vâkıfın şartını yerine getirmeye gayret

edip tam gün çalışacak ve vazifesi için vakıftan dört akçe yevmiye alacaktı.

Darüşşifa kilerinin emniyet edileceği kişinin **iyi insan** olması isteniyordu. **İyilik**ten en başta **güvenilir**, **itimad** edilir, **emin** kişi olmasının kastedildiğini, yani **doğruluk** ilkesinin öncelikle vurgulandığını Edirne Darüşşifası vakfiyesinden öğreniyoruz:

"Darüşşifa kilerine ait bilinen usûlde hizmet görmek için güvenilir, kalbi temiz, dürüst kilârdâr ki sorumluluğunda olan kilârdârlık hizmetini ve kilerdeki her şeyi zapt ve koruma âdâbını inaçla muhafaza edip, gereği gibi sakınarak yerine getirecek, karşılığında günde dört akçe, ayda yüz yirmi akçe verilecektir."

Güvenilir, **dürüst** ve **dindar** olma gibi şartların açıkça ifade edildiği Süleymaniye vakfiyesinde, kilercinin ecza deposunda ve kilerde olan malzemenin mevcudunu bilmesi isteniyor:

"Emin, doğruluktan şaşmayan ve dindar bir kimse ki Dârû-hâne'de bulunan macunlar, şuruplar, devalar ve diğerlerinden haberdar olacak kilârcı olup, kilerde olan devâları ve akakiri, basit ve bileşik ilaçların hepsini, her ne var ise koruyup muhafaza edecek ve tabiblerin bilgisi olmadan kimseye bir şey vermeyecektir."

Atık Valide Darüşşifası vakfiyesinde ise Darüşşifa' ya tayin edilecek **kilârcı**'dan beklenen görevler, "hastanenin anbarını korumak ve buraya konulacak şeyleri koymak ve çıkarılacak şeyleri çıkarmak ki anbar işlerine bakmak, anbar mevcudunun miktarını bütünüyle ve ayrıntılarıyla bilmek" şeklinde sıralanıyor.

Vakfiyelerden edindiğimiz bilgilere göre drogların temini, ilaçların hazırlanması ve korunmasıyla ilgilenen bütün görevliler tabibin emri ile ve onun uygun gördüğü şekilde hareket ediyordu. Eczacılık bilgisi olan ve ilaç hazırlama yöntemlerini bilen darüşşifa tabibleri ilaçları kendileri yapmıyordu. Eczacı tabibin reçetesine göre ilaç hazırlıyor, tabbah tabibin tarifine göre yemek pişiriyor, kilerci tabibin bilgisi dahilinde ilacı kilerden çıkarıyordu. Diğer yandan bütün bu görevliler kendi işlerinin meslekî sorumluluğunu da ayrıca taşımaktaydılar. Bu nedenle, emri doğrultusunda çalıştıkları tabibin yardımcısı oldukları kadar tamamlayıcısı olduklarını da söylemeliyiz.

KAYYÛM

Hastabakıcılık görevinden öte, bugünkü anlamda **hemşirelik** yapan **kayyûmlar**, tabibin gösterdiği doğrultuda hareket eden; **bâki** ve **kâim** olma gibi vasıflara uygun bir şekilde bıkmadan, usanmadan hastaya hizmete hazır durumda olan kişiler olarak tanıtılmaktadır. Vakfiyelerdeki şartlar, kayyumların hastalarla sürekli yakın ilişki içinde olduklarını gösteriyor.

Kayyûm **çalışkan** olmalıydı, çünkü mesela Fatih vakfiyesine göre, "*daima hastanın hatırını soran*"; Haseki vakfiyesine göre, "*her-zaman hallerini görürüp gözeten, onların yanından hiçbir zaman ayrılmayan*"; Atik Valide vakfiyesine göre ise "*her zaman hastaların hallerini gözeten, her an onlara nezâret edip göz altında bulunduracak*" kişiler olmaları şart koşuluyordu. Bu sürekli bakımın gece de devam ettiği anlaşılıyor. Edirne vakfiyesinde gece

ve **gündüz** hizmetinden söz edilirken, Haseki vakfiyesindeki, "*Gündüzleri onların hizmetinden bir saat bile gecikmezler, geceleri ise münavebe suretiyle ikişer ikişer hizmet ederler.*" ifadesinden geceleri nöbet tutulduğu anlaşılmakta. Nitekim, Atik Valide vakfiyesinde de nöbetle ilgili benzer şartları buluyoruz:

"Gündüzleri onların yanından hiçbir an ayrılmayacaklar, usanmaksızın ve üşenmeksizin daima onların hizmetleriyle meşgul olacaklar, geceleri de noksansız ve müsamahasız, ikisi bir gece, diğer ikisi diğer bir gece nöbetle hastanenin hizmetlerini yapacaklar."

Kayyûmlarda aranan bütün özelliklerde **ahlâk** unsurlarının bulunduğu dikkati çekiyor. Kayyûmdan beklenen erdemlere bakıldığında ise ideal davranışların beklendiği görülüyor. Meselâ Fatih vakfiyesinde, "*İşi bilen, açgözlü, beceriksiz ve tembel olmayan, hastaya hizmeti reddetmeyen, yüce tabiatlı iki kişi hastanın hizmetine tayin olunacak.*" denmektedir. Burada öncelikle istenen **hastaya hizmettir** ve yukarıdaki ifade ile kayyûmun hasta bakımıyla ilgili her türlü hizmeti öğrenmeden ve çekinmeden yapması da kastediliyor olmalıdır. Edirne vakfiyesinin şartları bu düşünceyi destekler niteliktedir; Bimaristan'ın kayyûmları, "*Tabii olarak yapılması gereken işlerle ilgili hizmette hiçbir şekilde çekinip sakınmadan, sorumluluğunda olan hizmetleri icabeden en iyi şekilde, iman ile ve doğru olarak yerine getirip, kusur işlemeyeceklerdir*". Hizmetleri karşılığında dört kayyûma günde toplam on iki akçe verilecekti.

Süleymaniye vakfiyesinde de benzer

bir ifade ile kayyûm için, "Hasta bakımına ait hizmetleri reddetmeyip yerine getirsin."denmektedir. Ayrıca, "Kayyûmluğa ait işleri ihmal etmeden tamamlayıp, kusur yapmadan ve usanmadan, bâdireleri ve tuhaf halleri ayıplamayıp, güzel huyla işe başlayacaklar." ve günde üçer akçe alacaklardı.

Hastadan yüz çevirmeden hizmet ile neler kastedilmektedir? Meselâ Haseki vakfiyesinde kayyumları için, "Her biri hastaların işlerine bakarlar, lâzım olan hizmeti görürler, onların ihtiyaçlarına kâşarlar."; Atik Valide'de ise, "Hastaların işlerine, onların mühimmât ve levazımına, zaruri olan işlerine bakacaklar." deniyor, ama bu hizmetlerin neler olduğu tanımlanmıyor. Ancak, diğer vakfiyelerden kayyümlük hizmetlerinin neleri kapsadığını öğrenebiliyoruz.

Hastaları yalnız bırakmamakla yükümlü olan kayyumlar, hastanın hatırını sormaktan öte, sözleriyle hastayı rahatlatmakla da görevliydi. Fatih ve Edirne Darüşşifaları vakfiyelerinde kayyumlar, "hastalarla daima görüşen, güler yüzle ve tatlı sözlerle her hasta ile mülâkatta bulunan" kişiler olarak tanımlanıyor.

Kayyumların diğer bir görevinin hastaların ilaç ve yemeklerini vermek olduğunu Fatih ve Süleymaniye vakfiyelerindeki, "Kaza ve keder ocağında gönüllü yanmış ve Sultan'a mahsus şerbethânenen âdetâ ebedî hayat suyu kâsesinin iltifatını gözleyen hastaların yeyip içeceklerini ve şerbetlerini huzurlarına getirip", "Yemek ve şerbet, her ne ki tabibler emrederlerse, tatlılıkla, yumuşaklıkla hastaların önü-

ne koyup yedirecekler", gibi ifadelerden anlıyoruz.

Kayyumlar hastanın temizliğinden ve odasının bakımlı olmasından da sorumluydu. Hastanedeki çamaşırları yıkayan came-şûy, idrar ve gaita kaplarıyla ilgilenen kâse-keş, yerleri ve etrafı temizleyen ferraş, tuvaletleri temizleyenin âb-rîzî gibi görevlilerin olduğunu biliyoruz. Bu görev dağılımı temizliğe ve dolayısıyla sağlığa verilen önemin bir işaretidir. Kayyûm ise doğrudan hastanın kendî bakımı ve temizliğiyle ilgilenmektedir. Ancak, Fatih vakfiyesinde kayyûm hastanın "giyeceklerini yıkayan, odasını süpüren, etrafa serinletici su serpmekle hastanın gönül tozunu, karamsarlığını gideren" kimse olarak tanıtılırken, bu kişinin kayyümlük ile beraber ferrâşlık hizmetini de yürüteceği bildiriliyor. Süleymaniye'de ise kayyumun hastanın kaldığı yeri temizlemesi istenir ki, burada kastedilen de hasta odası - yatağı ve çevresi- olmalıdır, zira Darüşşifa'da iki ferraş görevlidir.

Süleymaniye Darüşşifasında görevli kayyumların diğer darüşşifalardakilerden farklı bir başka hizmeti daha vardı. "Güçlü-kuvvetli, edebli ve namuslu, iyi ve dürüst dört yiğit delikanlı Darüşşifa'da kayyûm olup, hastalara hizmet edecek ve akıl hastalarını zabt edecek" şartını sadece Süleymaniye vakfiyesinde buluyoruz. Daha kuruluşunda buraya akıl hastalarının alınması kararlaştırılmış olmalıydı. Nitekim, yine Süleymaniye vakfiyesinde kayyumlar için, "bazı hoş olmayan olayları ve tuhaf halleri ayıplamayıp, hoş görüyle karşılayıp, işlerini yapmaları" şartı da getirilmişti. Bu ifadeden anlaşıldığına

göre hastadan iğrenilmemesinin yanı sıra akıl hastasının normal olmayan davranışlarına karşı hoş görülmesi da kastediliyor olmalıydı.

Kayyûmlarla ilgili metinlerde **hastaya sürekli hizmet** ön plana çıkarılırken, **zarar vermeme** ilkesinin uygulamadaki ifadesi olan **ihmal etmeme** şartını buluyoruz. Tabibde aranan erdemlerden merhametlilik ve şefkatlilik ise kayyûmlar için beklenen nitelikler arasında vurgulanmıyor. Hemşirelik vazifesini üstlenen, hastanın bakımı, yemesi, temizliği ve gönlünü hoş etmekle meşgul olması beklenen ve sorumlulukları üzerinde ısrarla durulan kayyûmlar erkek miydi? Vakfiyelerde kayyûmlar için de kişi anlamına gelen **nefer** tabirinin kullanılması ve Süleymaniye Darüşşifasında görevlendirilecek **dört yiğit gencin** kayyûm olması bu tahmini kuvvetlendiriyor. Ancak, hastabakıcıların erkek olduğunu varsaydığımızda, kadın hastalara bakmaları söz konusu olamayacağından, darüşşifalara erkek hastaların yatırıldığını, kadın hastalara ise evlerde bakıldığını da varsaymak durumundayız. Evliya Çelebi Fatih Sultan Mehmed'in kadınlar ve Müslüman olmayanlar için başka tımarhânesi olduğunu; harem-i hümayuna nezaret eden kızlar ağasının ise her zaman Sultannahmed Darüşşifasına giderek hastaların hallerini sorduğunu yazıyor.⁵⁸ Bazı klasik dönem İslam hastanelerinde kadın ve erkek hastalar için ayrı koşulların ve görevlilerin olduğunu biliyoruz.⁵⁹ Osmanlı darüşşifalarının kuruluş vakfiyelerinde ise bu konuda bir açıklama bulamıyoruz. Nitekim, 1873 tarihli bir belgede, o yıllarda tutuklu evi olan Haseki Darüşşifasını yönetmekte olan Zaptiye Nezareti Başhekimliği "İstanbul ve civarında kadın hastalara ait bir

hastahane olmadığını" bildirmektedir.⁶⁰ Bu nedenledir ki, faaliyeti zamanla kuruluş amaçlarından uzaklaşarak farklı adlarla anılmaya başlanan ve 19. asırda akıl hastası, tutuklu, kimsesiz veya sokak kadınlarına ayrılmış olan Haseki Darüşşifası'nda hasta kadınlara ait daireler açılması istenmişti. Osmanlı Devletinin son döneminde ise, özellikle aciz ve fakir kadınlar için Darülaceze ve Hamidiye Et fal Hastanesinde daireler açıldığını biliyoruz.⁶¹

KÂŞE - KEŞ

Kâşe-keşlik hizmetini Haseki, Süleymaniye ve Atik Valide Darüşşifalarında buluyoruz. Haseki Darüşşifası vakfiyesinde iki kâşe-keş'in "*idrar şişelerine ve benzeri şeylere bakmakla*" görevli oldukları bildiriliyor. **Bakmak** ile şişelerin korunması mı, temizlenmesi mi, yoksa incelenmesi mi kastedilmektedir? Eski tıp uygulamalarında **karure** adı verilen şişelerde toplanan hasta idrarları, renk, tortu, koku gibi özelliklerine bakılarak, hastanın durumunun değerlendirilmesinde büyük önem taşırdı. Gaita ve tükrük gibi vücut atıkları da kaplarda toplanıp inceleniyor olmalıydı. Geceleri nöbet de tutan kâşe-keşlerin görevlerini ve günlük ücretlerini

Haseki vakfiyesi şöyle belirtiyor :

"İki kimse hastaların idrar şişelerine ve o emsali şeylere bakarlar. Gündüzleri her ikisi de hizmette kusur etmezler. Geceleri ise münavebe suretiyle hizmet ederler. Bunlardan her birinin vazifesi üçer dirhem olur."

Şişe gibi kırılacak cam eşyayı taşıyacak kimsenin el ve ayağının düzgün ve gelişmiş, organlarının sağlam olması

YENİ TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI-1, 1995

ve belki de ilerde yüksünülebileceği düşünülerek, daha baştan bu işi yapmayı kabul etmiş olması gibi şartları Süleymaniye Darüşşifası vakfiyesinde buluyoruz. "Bu hizmeti yapmaya razı olmuş, a'zâsı kusursuz, sağlam yapılı ve hizmet edebilecek olan yetişkin bir kimse Darüşşifa'da kâse-keş olup, gereken hizmeti yerine getirecek", vazifesi karşılığında günde üç akçe alacaktı.

Kâse-keşlerin görevlerinden birinin cam eşyayı taşımak olduğunu Atik Valide vakfiyesinden öğreniyoruz. "Adet olunan tarzda, lüzûm görüldüğü zaman kapları getirip götürmek üzere buraya kâse-keş tâbir edilen kâse taşıyıcı tayin edilip, vazifesinin bir dirhem olmasına ve hastaların şişe ve bu nev'den olan şeylerine bakmak ve gündüzleri bu hizmetlerinden hiç geri kalmamak ve geceleri de bu hizmetleri münavebe ile yerine getirmek üzere iki kişi tayin edilip, vazifelerinin üçer dirhem olmasına" karar verilmişti. Burada hastalara hizmet edenlerin ayrı kişiler olması dikkat çekicidir.

İmaretlerdeki duruma baktığımızda, bulaşıkçı olan kâse-şuy'lar yemek kâselerini yıkar, onları yerine koyup kilit altında tutarlar, gerektiğinde oradan çıkartıp kâse-keşlere teslim ederler, onlar da yemek doldurup taşırlar, yemekten sonra kâseleri sayarak geri teslim ederlerdi.⁶² Darüşşifalarda görevli kâse-keş'lerin ise taşıdıkları idrar şişelerinin temizliğinden kendilerinin mi, yoksa mutfakta bulaşıkları yıkayan kâse-şuy'ların mı sorumlu olduğunu bilemiyoruz.

DARÜŞŞİFA'NIN TEMİZLİĞİNDEN SORUMLU OLANLAR

FERRAŞ :

Temizlik işçisi olarak görev yapan ferraşlar çöpleri toplar, darüşşifayı silip süpürürlerdi. Sadece Fatih vakfiyesinde kayyum⁶ ve ferraşlara ait hizmetlerin aynı kişiler tarafından görüleceği belirtiliyor ve hasta odalarının temizlenmesi ferraşlık hizmeti olarak tanımlanıyor. Bazı imaretlerde ferraşlar temizlik işlerinin yanı sıra misafirlere doğrudan hizmet etmek ve onları ağırlamakla görevli iken darüşşifalardaki ferraşlar ise genellikle sadece temizlik işleriyle yükümlü olup, daha önce gördüğümüz gibi, hastaya doğrudan hizmetle görevli olanlar kayyumlardı.⁶³

Hoş huylara sahip olması beklenen ferraşın görevini Edirne vakfiyesi açıkça belirtir :

"Darüşşifa'nın içini ve dışını süpürüp pâk etmek için, işini temiz yapan bir temizlikçi, hoş ahlâklı ferraş olup, temizlik hizmetlerini iyi, sünnete uygun ve temiz bir şekilde yerine getirecektir."

Ferraş'ın kendisinin maddî-manevi temizliği işe alınmada bir ölçü olarak getirilmiştir. Bu gerekçe, kendisi kirli ve ahlâksız olanın yapacağı işin de temiz olmayacağı esasına dayanıyor olmalıydı.

Haseki Darüşşifası'na günde iki dirhem ücretle bir ferraş tayin olunması istenirken Süleymaniye vakfiyesi, Darüşşifa'ya tayin edilecek iki ferraş'ın daima etrafı temizleme ve çöpleri toplama so-

rumluluğunu taşıyan, usûlünce temizlik yapan kişiler olmalarını şart koşuyor:

"Dış temizlik ve ferraşlık hizmetine kâdir iki kişi Darüşşifa'da ferrâşî olup, odalarda pis koku yapacak şey bırakmayıp, temizliği daima taahhüd edecekler; ferraşlık için gerekli şeylerin tümünde ciddiyetle çalışıp usullere tam uyacak olurlarsa vazifeleri karşılığında günde üçer akçe alacaklardır".

Yukarıdaki metinde, yapılacak olan temizliğin niteliğine verilen önem dikkatimizi çekiyor. Atik Valide vakfiyesinde ise, "süpürülmesi lazım gelen yerleri süpürmek ve temizlik işlerine bakmak için bir ferraş tayin edilip, günlüğünün bir dirhem" olması şartı ile ferraş'ın başlıca iki görevi belirtilirken, **lazım gelen yerler** ifadesi ile, temizlenmesi gereken yerlerin atlanmaması da ima ediliyordu.

Darüşşifalarda yerlerin süpürülmesi, çöplerin toplanması gibi temizlik işlerini ferraş yaparken, helâ temizliği de âb-rîzî adı verilen bir başka görevlinin işiydi. Bu işbölümü ile hasta bakımı ve yemek dağıtımı ile yükümlü olan kişiler ayrılarak koruyucu sağlık tedbirleri alınmış oluyordu.

ÂB-RÎZÎ :

Küçük su, ayak yolu, abtesâne, idrar kabı, ibrik ve küvet gibi anlamlara gelen **âb-rîz** sözcüğünden anlaşılacağı üzere **âb-rîzî** özellikle helâlâri temizlemekle görevli olan kişidir. Edirne vakfiyesinde, **âb-rîzî'nin** hizmetini "*tahâret ve nezâfetle*" yerine getireceği belirtilirken, Süleymaniye'de **âb-rîzî'nin** hizmetine bazı ahlâk ölçüleri de getirili-

yor :

"İki kişi **âb-rîzî** olup, gerekli hizmetleri yapmayı reddetmeyip, hastayı rıfk ile tutsunlar ve **âb-rîzleri** temizleyip paklamakta ihmal etmesinler ve günlükleri üçer akçe olsun."

Burada **rıfk** ifadesi ile hastanın yumuşakca, yavaşca tutulup kaldırılmasından mı, yoksa hastaya dostça sevgiyle yaklaşmaktan mı söz ediliyor, pek açık değildir. Yukardaki ifadede hassas bir noktaya da değinilmektedir. **Âb-rîzî** helâyî ve belki de etrâfı pisletecek olan hastaya **yumuşak** davranmalı, yaptığı işi küçük görmemeli ve ancak bu **şartla** işe alınmalıydı. Daha önce gördüğümüz gibi, kayyumların yanı sıra, **ab-rîzî**lerin de bazı işlerden yüksünmeleri veya öğrenmeleri söz konusu olmalıydı ki böyle bir şarta ihtiyaç duyulmuştu.

Helâlâri daima temiz tutması istenen **âb-rîzî'nin** hastanın ihtiyacını gidermesine yardımcı olmak, sürgü vermek, veya lavman yani tenkiye etmek gibi görevleri de var mıydı? **Âb-rîzî**ler sürgü ve benzeri malzemeyi de temizlemekle görevlimiydiler? Bu soruların cevabını ise bilemiyoruz...

Tabib, cerrah ve kehhallerin tayin ve işten el çektirmelerinde olduğu gibi, diğer darüşşifa görevlilerinin de yeterlik ve liyâkatları doğrultusunda görevlendirilmeleri şartı vardı. Dolayısıyla üstlenilen görevin gerektirdiği sorumluluğun yerine getirilmesi bütün görevliler için şarttı. Ancak, bu görevli **âb-rîzî** dahi olsa ve tayin ve azillerden sorumlu hekimbaşya rağmen, her görevli hakkını arayabiliyordu. **Âb-rîzî**likle ilgili aşığıda verilen 1575 tarihli belge keyfi bir azlin düzeltilebildiğini ve **ihmali ol-**

mayan âb-rîzî'nin görevine iade edilebileceğini gösteriyor :

"*Suret-i emr-i şerif âb-rîzî Kara Ali kıdved-ül ekârim Manisa'da vaki olan Hatuniye imareti mütevellisi Abdülcebbâr zîde mecduhu tevki-i refî-i hümâyûn vasil olıcak malûm ola ki hâlâ Kara Ali nam kimesne dergâh-ı muallâma gelüp Manisa'da vaki olan Hatuniye Dar-üş-şifasında yevmi iki akçe ile âb-rîzî olup, 'Hizmetinizde kusurum yok iken hekimbaşı bana garaz edüb mütevellî marifetsiz yerim âhere tevcih olunub kazasker canibinden berat etdirüb bana hayf olunmuşdur.'* deyu bildirmeğın *Hzâne-i âmir-ânemde mahfuz olan defterlere nazar olundukda cihet-i mezbur merkum Ali'nin üzerinde mukarrer bulunmağın buyurdum ki hükm-ü şerifim vardıkda göresiz hizmetinde ihmalî olmayub yeri garazen alunduğu vaki ise elinde olan beratı mucibince geru bana tasarruf etdiresiz, askeri canibinden olan beratı derkîse idûb mühürleyüb kapuma gönderesiz ve yazub bildiresiz alâmet-i şerife itimad kılasız.*

Tahrîren fi'l-yevmi'l-hâdî aşere şehr-i Muharrem sene 983/22.4.1575"
64

BEVVÂB:

Kapıcı olan bevvâb darüşşifa'ya giriş çıkışları denetler ve asayiş korurdu. Fatih Darüşşifası vakfiyesinden anladığımıza göre, geceyi darüşşifalarda geçirmek isteyenler oluyordu ve bu nedenle daha kuruluşunda "*hariçten bir ferdin hastaların yanına girmesi*" yasaklanmıştı. Vakfiyelerde hasta refakatçiliğiyle ilgili hiçbir ipucu olmadığı gibi, kayyûmların gece gündüz ve sürekli

hasta bakımı refakatçıya ihtiyaç olmadığını düşündürdüğünden bu ifade ile muhtemelen evsiz barsız sığınmacıların veya hasta ziyaretçilerinin kastedildiğini düşünebiliriz. Fatih vakfiyesine göre bevvâb'ın görevleri şöyle belirlenmişti:

"*Bir kimsê Dârüşşifa'nın bevvâbı olup vaktinde ve zamanında Darüşşifa kapısını açıp kapayıp, dışardan bir kişinin hastaların bulunduğu yere girmesine ve Darüşşifa'da gecelemesine rıza vermeyip, vazifesi karşılığında günde üç akçe alacaktır.*"

Edirne Darüşşifa'sında bevvâb'ın kapıcılık ve bekçilik dışında akıl hastalarını zaptetmekle görevli olduğu ve kuruluşundan itibaren buraya akıl hastalarının yatırıldığı anlaşılıyor. "*Darüşşifa kapısında güçlü kuvvetli bir bevvâb bilinen adet üzere kapıcılık hizmetine ait iş âdâbını gözeterek, tam bir himaye ile zamanında gözetip zaptederek saldırgan genç delilere sebat edip, her bakımdan onları dikkatle kollayıp, sorumluluğunda olan hizmeti en yaraşır şekilde yapıp, dürüst bir şekilde kapıcılık hizmetini yerine getirecek.*", karşılığında kendisine günde üç akçe verilecekti. Nitekim Evliya Çelebi de Edirne Darüşşifası'nın bahçesinde kokulu çiçekler, kuş sesleri, havu ve çeşme sularının şırıltıları arasında gezinen akıl hastalarından uzun uzun söz eder.

Akıl hastalarını zaptetmekle kayyûmların sorumlu olduğu Süleymaniye Darüşşifası'nın vakfiyesinde ise bevvâbın görevleri yerine ahlâkî davranış ölçüleri belirleniyor:

"*Dinin emirlerine uyan ve inançlı,*

bedeni kuvvetli, fena hareketleri olmayan kimse Darüşşifa'da bevâb olup, alışılmış üslûbda ve bilinen tarzda hizmet edip, ihmal ve kusur etmeyecektir."

Darüşşifalarda görevli bevâblar, kapıyı açıp kapama ve gelip gidenleri denetlemenin yanı sıra, imaret gibi diğer kurumlarda da olduğu gibi, âdâbâ aykırı hareketlere mani olmak ve eşyaların gözetilip muhafazası ile de yükümlü olmalıydılar.⁶⁵

SONUÇ:

Osmanlı darüşşifalarında hizmet veren sağlık mensupları ve yardımcı görevliler ve onlardan beklenen ahlâk kuralları ve ilkeleri ile ilgili önemli bilgileri vakfiyelerinde bulmaktayız. Başbakanlık ve Topkapı Sarayı arşiv belgelerinin ve şer'îye sicillerinin yeterince incelenmesiyle vakfiye şartlarının uygulamaya nasıl yansıdığı da görülebilecektir. Nitekim, metinde örnek olarak verilen bazı arşiv belgeleri, darüşşifalara tayinlerde genellikle gösterilen titizliğe dikkati çekmekte, ancak vakfiye şartlarına ters düşen uygulamalara, ender de olsa, rastlanmaktadır.⁶⁶

Tıp yazmalarında **Vasiyet** başlığı altında yer alan hekim deontolojisine ait metinlerle karşılaştırıldığında⁶⁷, bu vasiyetlerde gördüğümüz Hipokratca hekim-hasta ilişkilerini vurgulayan, hastayı yatak başında ziyaret eden hekimden beklenen davranış örnekleri, yani **tabib adabının** öğeleri olan nasıl oturmalı, giyinmeli, yemeli gibi bazı **görgü kuralları** yerine mesleğe ait ahlâk kuralla-

rının, **erdemli** ve **usta** olmanın arandığını görüyoruz. Günün bilgi seviyesi, ahlâk anlayışı ve değer yargıları çerçevesinde göreve alınacakların daima **usta**, **tecrübeli** ve **erdemli** olmaları şart koşuluyordu. Görevlilerden beklenen bilgi ve ustalık düzeyi belirlenmekte, niteliklerin ve görevlerin sınırları oldukça açık bir şekilde çizilmekte, ancak görevlilerin bilgi ve becerilerini nereden elde etmeleri gerektiğine, yani icâzete dair bilgi verilmemekte ve bir şart aranmamaktadır. Görevlilerin yazılı veya uygulamaya dayalı bir sınav ile atanmasından söz edilmemekle beraber, ön görülen çeşitli ölçülerin (normların) atamayı yapacak olan hekimbaşı tarafından değerlendirilmesi bekleniyordu. Ayrıca, tabiblerin bir imtihandan geçmesi veya bilgi ve ustalığını ortaya koyacak yazılı bir metin sunması gibi uygulamalar olduğunu gösteren ipuçlarına bazı arşiv belgelerinde rastlanmaktadır.

Vakfiyelerde aranan şartlara uyulmaması halinde muhtemel ilâhi cezadan söz edilir. Başbakanlık arşivindeki tayin, terfi, görevden alma, istifa, gündelik-maaş, masraf ve benzeri konulardaki pek çok belge ise görevini gereğince yerine getirmeyen hizmetlilerle ilgili somut işlemlere ışık tutar.

İşe alınmada adayların fizyonomilerine bir ölçü olarak hiç değinilmeyip, doğrudan meslekî başarılarıyla ilgili özelliklerine yer verilmesi, bu konuda sağlıklı ölçüler kullanıldığını gösteriyor. Nitekim, konuya tıp etiği açısından baktığımızda üzerinde en çok duru-

lan hususları ehliyetli ve yeterli olmak, zarar vermemek ve hastalarla ilişkileri olumlu etkileyecek olan bazı erdemlere sahip olmak şeklinde özetleyebiliriz.

DİPNOTLAR :

Dipnotlarında söz edilen yayınlar ile kaynaklar listesinde yer alan yayınlara atıfta bulunulmaktadır.

1 - Bkz. N. Sarı : "Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk Tarihinde Âcizlerin Korunmasına Kısa Bir Bakış I".

2 - A. Akgündüz: Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I. Kitap: Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. s. 195; A. Akgündüz: 4. Kitap: Kanunî Devri Kanunnâmeleri I. Kısım; Merkezi ve Umumî Kanunnâmeler s. 214 - 215, 222, 227 - 229.

3 - Darüşşifalar konusunda yapılmış olan çalışmaların bazıları bu yazının kaynaklarında yer almıştır. Darüşşifaların kuruluş tarihleri çeşitli kaynaklarda farklı gösteriliyor. Bu yazıda G. Cantay'ın a.g.e.'indeki tarihler esas alındı.

4 - Bu çalışmada Osmanlı darüşşifalarının vakfiyelerine ait yararlandığım kaynaklar şu şekildedir:

Bursa Darüşşifası: Türk İslâm Eserleri Müzesi, No. 2203; Vakıflar Genel Müdürlüğü, E. Y. D. 608/22, v.79 - 82, sıra 95 - Y.Y.D. 1862, s.9 - 11. Evkaf Kuyyud-u Kadime 99 sayılı vakf - ı evvel Rumeli ve Anadolu, 168. sayfa ve Müceddet Anadolu, No. 79, 45 ve 205. Mütercim A. Refik Şallı tarafından 1940' da yapılan ve aslı Vakıflar Genel Müdürlüğünde bulunan 802 tarihli vakfiye tercümesi esas alınmıştır. Bkz. Anadolu defteri, No. 608, s.79 ve No. 990, s. 167.

Ayrıca bkz. Ayverdi: s.41'de vakfiyeden örnekler verilmektedir; S. Çetintaş: s.38-39, 41, 48, 57.

Fatih Darüşşifası : Bkz. Fatih Mehmet II. Vakfiyeleri. s.248-251. Arapça vakfiyenin 16. aşırda yapılmış Türkçe tercümesi tıpkı basımı ve Latin harflerine çevrilmiş verilmektedir. Türkçe tercümenin Arapça aslı Alman Arkeoloji Enstitüsüne bastırılmıştır. (T. Öz: Zwei Stiftung-Surkunden Des Sultans Mehmed II. Fâtih. İst. 1935).

Edirne Darüşşifası : Bkz. M. T. Gökbilgin. Vakfiyeler kısmı, s. 150-172. Burada vakfiyenin çeşitli nüshalarından söz edilmekte; metnin tıpkı baskısı ve Latin harflerine çevrilmiş verilmektedir.

Haseki Darüşşifası :N. Taşkıran. s. 133-134; Vakfiyenin darüşşifa ile ilgili bölümünün tıpkı basımı ve Osman Keskioglu'na ait çeviri metni verilmek-

tedir. Ayrıca bkz. S. Ünver : Haseki Hastanesi : 1539-1939. 400. yıl dönümü dolayısıyla.

Manisa Darüşşifası: Konumuzla ilgili bölüm Yörükoğlu'nun Manisa Bimarhanesi adlı yayınında s.64'de el yazısı ile Kâzım Namî'nin Türk Yurdu Mecmuası, c.5'de İzmir Mektupları adıyla s. 1222-1227'de yayınladığı makalesinden naklen vesika olarak yayımlanmış ve s. 16-17'de Latin harflerile de verilmiştir. Ayrıca bkz. N.N. Yörükoğlu: Mesir Tarihimiz, s.8'de "Cemaat-i hademe-i darüşşifa"; ayrıca bkz. İ. Gökçen : s. 131.

Süleymaniye Darüşşifası : Bkz. K.E. Kürkcüoğlu: s.40-41. Vakfiye tıpkı basımı ve Latin harflerine çevrilmiş ile verilmiştir.

Atik Valide Darüşşifası: Vakıflar Genel Müdürlüğünde Y.Y.D. 1766/136-27 ss, sıra no. 27, kasa no. 121, Umumi arşiv no. 1426'da kayıtlı Arapça vakfiyeden Vakıflar Genel Müdürlüğü mütercimlerinden Abdullah Tanrikulu tarafından 1940'da yapılmış olan tercümeden yararlanılmıştır. Ayrıca bkz. N. Sarı : "Toptaşı Nurbânü Valide Sultan Darüşşifası". s. 169 - 177.

Sultanahmet Darüşşifası : Vakıflar Genel Müdürlüğü No. 360, H. no. 1, 1968/3 sayı ile kayıtlı ve H. 1022/M . 1612 tarihli vakfiyenin 1968'de Müdürlük tarafından yaptırılmış olan tercümesinden yararlanılmıştır. İlgili kısım s. 447, satır 35'dedir. Ayrıca bkz. A.V. Çobanoğlu (s. 38) ve Z. Nayır'ın (s. 86) adı geçen yayınları.

5 - Bkz. N. Taşkıran: 176. Vakfiyede 28 görevli yer alıyor; N.N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi, s. 17-18; 20 yataklı darüşşifada 17 görevli hizmet veriyor.

6 - Bkz. A. H. Bayat : Anadolu Selçuklu Hastahane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi, s.14'de konumuzla ilgili bölüm şu şekildedir: "*Ferrâh b. Abdullah vakıfların hepsini kullanmakta, özellikle adı geçen yerde oturan hâzık, üstün, tecrübeli hekimlerin, kıymetli kehhallerin merhametli ve şefkatli cerrahların maaşlarını tayin ve takdirde, ilaçları ve tedavide kullanılan ot köklerini tedarik ve tertipte , müstahdem ve mülâzimlerin durumları, kadroları ve dereceleri üzerinde tasarrufu serbest olmaktadır.*"

7 - Meselâ, N. Taşkıran ile S. Ünver'in yayınladıkları Haseki Darüşşifası'na ait vakfiye metni benzer anlamda, fakat ayrı ifadelerle yazılmıştır. Bkz. N. Taşkıran: s. 133-134; S. Ünver : Haseki Hastanesi: s.4-6. S. Ünver yararlandığı vakfiyenin Bayezid Umumi Kütüphane müdürü Prof. Necati tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş olduğunu bildiriyor.

8 - Burada "mütetabbîb" kelimesi sahte hekim anlamında olmayıp, "hekimlik sanatını icra eden" kişi anlamında kullanılmıştır. Mütetabbîbi, Ahterî , "hekimlik mesleğini icra eden" kişi; P.J. B-Belot, "Qui exerce la médecine" (hekim-

lik icra eden kişi); İbn Mansur, Lisan al -Arab el-Muhi'te, "kendini tıbbı adayan, kendini tıb ilmine veren" kişi olarak tanımlar. J.D. Kieffer et T.X. Bianchi, Dictionnaire Turc-Français'de "Qui étudie ou a étudié la médecine". (tıp tahsil eden kişi); Redhouse, "çırak, tıp öğrencisi"; Mütercim Asım, "usta olmayıp, henüz tıp tahsiline çalışan kişi" olarak tanımlar. Ancak, darüşşifalara atanacak olan tabiblerin hekimlik mesleğini uygulayan kişiler olması bekleniyordu. Kıdem sırasına göre usta - çırak ilişkisi içinde üçüncü ve ikinci tabiblerin öğrenmeye devam etmeleri de doğal olarak söz konusuydu. Ş. Sabuncuoğlu, Ahî Ahmed b. Kemaleddin ve Musa b. Hamon müteabbib sıfatını taşıyan ünlü Osmanlı hekimlerindedir.

9 - Bu ifadeler sırayla Fatih, Haseki, Manisa, Süleymaniye, Atik Valide vakfiyelerinden alınmıştır.

10 - Bu ifadeler sırayla Haseki, Manisa, Süleymaniye, Atik Valide, Sultanahmet vakfiyelerinden nakledilmiştir.

11 - Bu cümleler sırayla Fatih, Haseki, Süleymaniye, Manisa, Atik Valide ve Sultanahmet vakfiyelerinden nakledilmiştir.

12 - N. Baylav: s. 132; B. Şehsuvaroğlu: Eczacılık Tarihi Dersleri, s. 245.

13 - Bkz. Redhouse ; 'akkâr'ın çoğulu olan "akkâr" sözcüğü ile tıbbî bitkiler, droglar ve ilaçlar kastedilmiştir.

14 - Bu cümleler sırayla, Haseki, Manisa, Atik Valide Darüşşifaları vakfiyelerinden nakledilmiştir.

15 - Bu ifadeler sırayla Edirne, Haseki ve Atik Valide Darüşşifaları vakfiyelerindedir.

16 - Bu ifadeler sırayla Haseki ve Atik Valide vakfiyelerine ait.

17 - Bu sözler sırayla, Fatih, Haseki, Manisa, Atik Valide vakfiyelerinden alınmıştır.

18 - Bu sözler sırayla Haseki, Süleymaniye, Manisa ve Atik Valide vakfiyelerindedir.

19 - Bkz. N. Sarı : Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk Tarihinde Âcizlerin Korunmasına Kısa Bir Bakış I.

20 - Bu ifadeler sırayla Haseki, Manisa ve Atik Valide vakfiyelerindedir.

21 - Bu ifadeler sırayla Haseki, Manisa, Atik Valide ve Sultanahmet vakfiyelerinden alınmıştır.

22 - Bkz. N. Akdeniz (Sarı) : Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı: s 109 - 110.

23 - Bkz. A. H. Bayat: Şer'iyye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz.

24 - Bu tanımlar sırayla, Haseki, Süleymaniye, Manisa, Sultanahmet vakfiyelerinden alınmıştır.

25 - Bkz. G.A. Russel: s. 251-252, 259, 266 - 267.

26 - Bkz. S. Eyice.

27-Bkz.N.Yıldırım'ınToplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı tarafından yayınlanmak üzere olan İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi.

28 - Lyons S. A.: s.391, 462.

29 -Murabbalar için bkz. Salih b. Nasrullah: "Murabbanın bazıları çiçekden ve bazıları meyveden ve bazıları köklerden olur. Ameli budur ki, murad olunan çiçek havanda muhkem döğülüp şeker ile bir hoşca yoğurlar, bade mutedil ates ile rutubeti mahv olunca tabh oluna ki rutubet sebebi ile tiz fasid olmaya. Bade atesden indirüp hıfz ideler." (s.21).

30 - Bkz. K.E. Kürkçüoğlu: s.133.

31 - Bkz. İ. Ateş.

32 - N. Taşkıran'ın "Haseki'nin Kitabında" tayin ve görevden alma ile ilgili dikkat çekici belgeler veriliyor. Bu belgelerde "liyâkal" ve "zarar vermeme-ihmal" konularının işlendiğini görüyoruz. Bkz. s. 163 - 182. Ayrıca bkz. N. N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi, s. 51 - 64 arasındaki vesikalardan bazıları.

33 - Bkz. A. Akgündüz: Osmanlı Kanunnâmeleri. 3. Kitap: Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri. s. 115, madde 195: "Tabibler dahi gözlene; bîmârhâne tabiblerine göstereler, imtihân edeler, kabul etmedikleri kimse-leri men' edeler. Cerrahlar dahi gözlene; san'atlarında kâmil olalar". Bu şart sonraki dönemlerde geçerli miydi bilemiyoruz. A. Akgündüz'ün 2 kitabında II. Bayezid Devri Kanunnâmelerinde (mad. 66, s. 296): "Ve dahi hekimlere ve attârlara ve cerrâhlara, muhtesibin hükmü vardır; görsen ve gözetse gereklidir" ifadesi ile yetinilip, kimin imtihan edeceği açıklanmıyor.

II. Selim dönemine ait 1573 tarihli bir hükümde ise tabib cerrah ve kehallerin reis-ül e-tıbbâ tarafından imtihan edilip, ehliyetli bulunana-lara çalışma ruhsatı verilmesi bildiriliyor. Bkz. A. Refik : s. 62-63.

34 - Nasıl ki bir medresede münhal yere birkaç müderris talip olunca, hem imtihan edilir, hem de bir risale yazdırılıyor idiyse (Bkz. İ.H. Uzunçarşılı: s.63.) darüşşifalardaki boş kadrolara başvuranlar arasında da bu şekilde eleme ve tayin yapılıyor olmalıydı. Nitekim bu makalenin "tabib" başlığının sonunda verdiğim belgede bir "imtihan" dan söz edilmektedir. Bir kitap veya risale kaleme almış olmanın da darüşşifaya tabib olarak kabul edilmenin bir ölçüsü olduğu aynı arzdan hissedilmektedir.

"Bilâ berat" ve "bilâ temessük" için bkz. N.N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi s.62'de 1089 yılı Manisa Mahkeme-i şer'iyye sicilleri (Gediz: Sayı 62, s.4).

35 - Bkz. N. Sarı : Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi. s. 160; N. Sarı : Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı. s. 38, 63 - 64.

36 - Bkz. N. Akdeniz (Sarı) : Osmanlılarda Hekim ve Hekimlik Ahlakı. s.131.

37 - Bkz. S. Ünver : Evrak Hazinesinde Türk Tıp Tarihine Ait Vesikalar; N. Taşkıran : s. 178 - 182 arasında çok aydınlatıcı tayin örnekleri verilmiştir.

38 - Bkz. N. Taşkıran : s. 66.

39 - Bkz. N. Sarı : Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi. s. 154 - 157.

40 - Topkapı Sarayı Arşivi. E. 12104. (T. 16 yy.)

41 - Bkz. N. Sarı : Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi. s. 36 - 38, 64 - 66.

42 - Topkapı Sarayı Arşivi, E. 12104'de kayıtlı belgede "çıkırıkçı" veya "çıkırıkçı" olarak okunan kelimelerin "çıkıkçı" olması muhtemeldir.

43 - Bkz. N. Ersoy.

44 - Bkz. S. Ünver : Fatih Zamanı Cerrahları Hakkında.

45 - Topkapı Sarayı Arşivi, no. 5637. Belge aşağıdaki şekilde devam etmektedir :

"Ma'rûz-ı dât-yi devlet-i aliyyeleridir ki :

Bâbu's-seâdeti's-şerîfe ağası hazretlerinin nezâret-i aliyyelerinde olan evkâfından derkenâr-ı nâtik olduğu üzere merhume ve mağfûrun-lehâ Haseki Sultan tâbet-serahâ hazretlerinin dâru's-şifâsında yevmî altı akçe vazîfe ile cerrahlık cihetine mütasarrif olan es-Seyyid Muhammed Emîn b. es-Seyyid İbrâhim halife fevt olup cihet-i mezkûr mahlûl olmağla, mahlûlünden sulbî oğlu es-Seyyid Muhammed Emîn'e tevcih olunduğu derkenardan müstebân olup sâhib-i arz-ı hâl es-Seyyid İbrâhim derûn-ı arz-ı hâlde mezkûr karındaşı mezbûr Muhammed Emîn ile terafu'larında cihet-i mezkûr babamız mahlûlünden bervech-i iştirâk tevcih olunmak iktizâ eder iken mezbûr es-Seyyid Muhammed Emîn kendüye müstakillen tevcih etdirmekle suâl olunup iştirâken tevcih olunmak murâdımdır deyü ba'de'd-da'vâ mezbûr es-Seyyid Muhammed Emîn dahi müstakillen kendüye tevcih itüdüğünü ve merkûm es-Seyyid İbrâhim, li-ebeveyn karındaşı olduğum ikrâr ve i'tirâf imekle mücebiyle cihet-i mezkûre nısfı babası mahlûlünden ve karındaşı mezbûr es-Seyyid Muhammed ref'inden karındaşı mezbûr es-Seyyid İbrahim'e âdet-i tevcih ve yedine berât-ı şerîf-i âlişâum istid'âyı inâyet eylediği huzûr-ı âlilerine il'âm olundu. Emir hazret-i men lehu'l-enrindir.

fi selh-i Şa'bânî'l Muazzam

li sene erhaa ve seb'in mi'ete

ve elf 29 Şaban 1174 / 16.4.1760

Devletlü, inâyetlü merhametlü Sultanım hazretleri sağ olsun."

"Der nezaret-i hazret-i ağa- hab-üs-saadet-iş-şerife

Ber muceb defter-i hazine

Vakf-ı dâr-üs-şifâ-i merhume ve mağfur-ün-lehâ Haseki Sultan tâbet serahâ der-Istanbul

Suret hecâyiş-i es-seyyid Mehmed Emin veled-eş-i kebir bâ il'âmü mütevellî-i vakf ve bâ arz-ı Mehmed Ağa hazret-i Ağa-i hab-üs-saadet-iş-şerife en - nazır ve ruus-ı humâyun fî-z Ra 1171

Es Seyyid Mehmed bin Seyyid İbrahim cerrah-ı evvel

yevm nısf

Zikr olunan cerrahlık ciheti es-seyyid Mehmed bin seyyid İbrahim mahlûlünden nazır-ı müşarûn ileyh arzı ve vakf-ı mezbûr mütevellisi il'âmü ve tarihi mezbûrdâ ha-ruus-ı humâyun es-seyyid Mehmed Emin veled eş kebir'e tevcih olunduğu defterde mestur Fermân devletlü saadetlü Sultanım hazretlerindir. fî 5 şaban sene 1174

Haremeyn-üş-şerîfeyn müfettişi efendi il'âm eylesün deyü buyruldu".

46 - Vakfiyede "alât-ı meyl" olarak ifade edilen mil aletleri, mikkah, rihattı, ve iklid adı verilen cerrahlık aletleri olup, gerek katarakt ameliyatı gibi göze cerrahi müdahalelerde, gerekse diğer cerrahi dallarda kullanıldıkları Zehravî ve Sabuncu-oğlu'nun kitaplarından anlaşılıyor. Bkz. S. Spink : s.252 - 256. İ. Uzel: s.239 - 240.

Kehhaller bunun yanı sıra göze ilaç (özellikle rastık taşı-antimon) sürmede kullanılan mili ve yine mil şeklinde olan göz damlasını kullanmayı bilmeleri gerekiyordu.

47 - "Zerûr" terkipleri çok çeşitlidir. Klâsik İslam tıbbındaki ilaç yapımının aktarıldığı Salih b. Nasrullah'ın a.g.e. inde zerûr'un toz halinde kullanımının yanı sıra, başka maddelerle karıştırılarak, sürme veya merhem şeklinde hazırlandığını görüyoruz:

"Bir kaç devayı ince sahîk idüb, bazı iktiza iden yirlere ekmeğe derler. Zerûr yâreleri kurutup, onaldır ve taze et bitürür; kanğı ucuvdan olursa olsun kam tutar; yahut bu tozları yunurta akiyla karıştırıp koyular, içmekle, gerekse sürmekle olsun; ve merhemlere dahî konur..." (s.106)

48 - Belgenin devamı şu şekildedir :

Bâkî enr-u fermân mühr-i adâlet-üvâmındır.

el abdû'd - daî

Mustafa Feyzi

Ser Etibhâ-i Hâssa

Fî 26 B sene (10)90 / 1679

N. Taşkıran a.g.e. de (s. 66) bu belgenin Başbakanlık Arşivi, Cevdet Sıhhiye tasnifi, No.29'da bulunduğunu bildiriyor; ancak söz konusu belge İbnülemin Sıhhiye no. 29'da kayıtlı.

49 - "Matbuh" için bkz. Salih b. Nasrullah : "Matbuh istimalde şurub mecrâsına câribdir. Lakin matbuhun kuvveti çok zaman baki kalmayup belki bir haftadan az zamanda fasid olur." (s.18) "Matbuhât" örnekleri için bkz. N. Baylav: s.147-148.

50 - Bkz. N. Sarı: "Osmanlılarda Yeme Adetlerinin Klâsik Devir Tıp Anlayışı ile İlişkisi" ; N. Sarı: "Türk Tıp Tarihinde Yemek ile Tıp Arasındaki İlişkiye Örnekler" .

51 - İslâm tıbbının bir devamı olarak kabul edilebileceğimiz Osmanlı tıbbında da ilaçlar etkilerine göre dört dereceye ayrılıyordu. Yiyecek ve içecekler ile matbûh, murabba, şerbet, macun vs. şeklinde hazırlanmış, sürekli veya yüksek miktarlarda alınmadıkça organizma üzerinde etkisi hissedilmeyen ilaçların birinci dereceyi teşkil ettiği kabul edilirdi. Mesir macunu bugüne kadar gelen bir örnektir. Bunun en güzel açıklamasını İbn Sina'nın Kanun'unda buluyoruz. Bkz. O.C. Gruner : s.216 - 217.

52 - Topkapı Sarayı mutfaklarının sonunda bulunan Helvahane'de macun, şurup vs.'nin hazırlandığına dair pek çok arşiv belgesi vardır. Bkz. R. Dramur: "Helvahane'de Macun İmalı İçin Kullanılan Eczanın Temini: s.48 - 54. Tabibin reçetesini gerektirmeyen şerbet, murabba vs. türündeki terkipler ile bazı basit drogların saraydaki iç kilerde muhafaza ediliyor olması da zararsız ve eski tıba göre etkisi ancak birinci derecede ve yiyecek - içecek türündeki ilaçların mutfakta yapılıyor olmasını doğrular nitelikte bilgilerdir. Bkz. G.K. Necipoğlu: s.392.

53 - Yakın zamana kadar eczanelerde edviye - küb'un görevini yapan eczacı çıraklarına "havancı" denildiğini biliyoruz. Bkz. N.Baylav: s.134.

54 - Cevâriş için bkz. Salih B.Nasrullah: a.g.e. "*Bunun hükmü süfluların hükmü gibidir. (süflü mualecat-ı yâbiseden olup dahilen ve haricen istimal olunur.) Tarihi budur ki eczacının her bir cüzüne 8 cüz asel yahud şeker veyahud münasib şerbetlerden biri iâze olunup şişede yahud sırlı kapta hıfz olunmaktadır.*" (s.21). B.Şehsuvaroğlu Eczacılık Tarihi Dersleri: s. 300'de "cevârişât" müşil ve kabız ilaçlar olarak tanımlanıyor.

55 - Bkz. N.N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi: s. 54. 1014/1605 yılı Manisa mahkeme-i şer'iyye sicilleri.

56 - Nâzır-ı vakf: Bir vakfın idaresi kendisine verilmiş olan mütevelliyeye vakfa ait işlerde nezaret etmek ve bu işlerde görüş bildirilmek üzere tayin olan kişi.

57 - Kaım-makam-ı mütevellî: Mütevellî makamına kâim olmak, yani yerini tutmak ve ona ait vazifeleri yerine getirmek üzere yargıç tarafından tayin olan kişi.

58 - Bkz. Evliya Çelebi Seyehatnâmesi: s. 22-23.

59 - S. H. Nasr: s.155.

60 - Bkz. N. Taşkıran: s.209 - 212. 216'ıncı sayfada Zaptiye Nezaretî Başhekimliği'nden gönderilen 1873 tarihli bir arzda (Başvekâlet Arşivi, İrade Defter, No. 1925), "*Zaptiye Nezaretî'nce bildirildiği gibi, İstanbul ve civarında kadın hastalara mahsus bir hastane olmadığı için, Nisa Teyfikhanesi'ndeki iki daire, daha önce onarılmış ve bir tarafı kadınlara mahsus 30 yataklı bir hastane haline getirilmiştir.*" ifadesi Osmanlı darüşşifalarına kadın hastaların yatırılmamış olma ihtimalini kuvvetlendirir niteliktedir.

52

61 - Bkz. N. Sarı : Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk Tarihinde Acizlerin Korunmasına Kısa Bir Bakış II.

62 - Kâse-keş'in imaretteki görevleri için bkz. Sultan II. Beyazıd vakfı Y.Y.D. 2148, Defter No.2113, s.195, sıra s.33 de kayıtlı, 911/1505 tarihli Arapça vakfiyenin Türkçe tercümesi; s.27'de İstanbul'daki imaretin görevlileri anlatılıyor. Ayrıca bkz. K.E. Kürkcüoğlu : s.38.

63 - Ferrâş'ın görevi hizmet ettiği kuruma ve şartlarına göre değişebiliyordu. Sultan II. Beyazıd vakfından yukarıda adı geçen 2113 sayılı deftere göre İstanbul'daki imarette görevli dört ferrâş, "*misafirleri odalarına yerleştirir, yemek getirir, odaları süpürür temizler, mamları yakar, odaların kapılarını açar, içabında kaparlar.*" (s. 27)

64 - Bkz. N. N. Yörükoğlu: Manisa Bimarhanesi. s. 53 (vesika 6), 983/1575 yılı Manisa mahkeme-i şer'iyye sicilleri.

65 - K.E. Kürkcüoğlu: s. 40. Ayrıca bkz. Amasya'da II. Bayezid vakfına ait 901/1496 tarihli Arapça vakfiyenin tercümesi. Y.Y.D. 2148, 2113 sayılı defter, s. 179, sıra 32. Amasya'daki imarette görevli bevâb, "*Âdaba muğayir harekette bulunan olursa ona mani olur, nasihat eder, hatta tekdir eder, eğer vazgeçmezse te'dib için onu kadıya götürür...*"

66 - Başbakanlık Arşivi, Cevdet Evkaf no. 11323'de kayıtlı, 1217 C.7 ve 1217 B. 10 (5 Ekim ve 6 Kasım 1802) tarihli evrakda Ahmed Halife'nin Haseki Darüşşifasında tıp ile ilgili ve ilgisiz çeşitli görevler karşılığında günde 31.5 akçe aldığı bildiriliyor.

67 - N. (Sarı) Akdeniz: Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi.

KAYNAKLAR

- Akgündüz, A. : Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 3. Kitap; Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri. İst., 1991, FEY Vakfı.

- Akgündüz, A. : Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri. 4. Kitap, Kanunî Sultan Süleyman Devri Kanunnâmeleri. I. Kısım; Merkezî ve Umumî Kanunnâmeler. İst., 1992, FEY Vakfı.

- Akgündüz, A. : Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri, I. Kitap; Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri. İst., 1992, FEY Vakfı.

- Aslanapa, O. : Türk Sanatı I; Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar. İst., 1972, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

- Ateş, İ. : "Vakfiyelerde Dua ve Beddualar". Vakıflar Dergisi, c.:17, 1983, 5 - 54 s.

- Ayverdi, E. H. : İstanbul Mi'mârî Çağının Menşei Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri; 630-805 (1230-1402)I. İst., 1966, "İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü No.57".

- Ayverdi, E. H.: "Yıldırım Bayezid'in Bursa Vakfiyesi ve Bir İstibdalnâmesi", Vakıflar Dergisi, c.: 8, 1969, 37-46 s.

- Bayat, A. H.: "Anadolu Selçuklu Hastahane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Darüşşifası Vakfiyesi (I Muharrem 615/30 Mart 1218)". Türk Kültürü, Yıl:XXIX, sayı:333, Ocak 1991, 5-19 s.

- Bayat, A. H.: "Manisa Mesir Bayramı ve Darüşşifası". Manisa, 1981, "Manisa Turizm Derneği Yay.2".

- Bayat, A. H.: "Şeriye Sicilleri ve Tıp Tarihimiz". Türk Dünyası Araştırmaları, Sa.:79, Ağustos 1992, 9-21 s.

- Baylav, N.: Eczacılık Tarihi. İst. 1968, Yörük Mtb.

- Cantay, G.: Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları. Ankara, 1992, "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını. Sa.:61".

- Çetintaş, S.: Türk Mimarî Anıtları; Osmanlı Devri (Bursa'da Murad I ve Beyazid I. Binaları), İst.,1952.

- Çobanoğlu, A. V.: "Yok Olan Bir Yapı Sultanahmed Darüşşifası". Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, c.:1, Sa.:2, Nisan 1988, 35-39 s.

- Dağlıoğlu, H. T.: "Tababet Tarihimize Ait Vesikalar". Türk Tıp Tarihi Arşivi, Sa.:13, 1939, 40-46 s.

- Dramur, R.: "Helvahane'de Macun İmâli İçin Kullanılan Eczanın Temini". Tıbbî Dergi, c.: 59, Sa.: 3, Mayıs-Haziran 1986, 44 - 60 s.

- Ersoy, N.: "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Dayanarak, 18. ve 19. yüzyılda Kırık-Çıkıçılar". II.Türk Tıp Tarihi Kongresi, İst., 20-21 Eylül 1990.

- Evliya Çelebi Seyâhatnâmesi. 2.Kitab Türkçeleştirilen: Zuhuri Danışman, İst., 1971, Zuhuri Danışman yay.

- Eyyice, S.: "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet, Hekimler ve Sağlık Tesisleri". İ.Ü.Tıp Fak.Mec., XXI/3, 1958, 657-691 s.

- Fatih Mehmet II Vakfiyeleri. Ankara, 1938, "Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı Türk Vakfiyeleri No.1".

- Gökbilgin, M. T.: XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar-Mülkler-Mukataalar. İst., 1952, "İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınlarından No.508".

- Gökçen, İ.: Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar I. İst., 1946.

- Gruner, O.C.: The Canon of Medicine of Avicenna Incorporating a Translation of the First Book. New York, 1970, Augustus M. Kelley Publishers.

- Kazancıgil, R.: 1362-1920 Yılları Arasında Edirne İlindeki Sağlık Kurumları ve Bu Kurumlarda Çalışan Personel. İst., 1981.

- Kazancıgil, R.: Edirne Sultan 2. Bayezid Külliyesi. İst., 1988. Bizim Ülke Derneği Yayınları.

- Kırca, E.: "Sultan Ahmet Külliyesi'nin Geçirdiği Evreler". İst., 1982, İ.D.M.M. Akademisi Lisans Üstü Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Röleve-Restorasyon Dalı basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Konyalı, İ. H.: "Kanunî Sultan Süleyman'ın Annesi Hafsa Sultan'ın Vakfiyesi ve Manisa'daki Hayır Eserleri". Vakıflar Dergisi, c.:8, 1969, 47-56 s.

- Kürkcüoğlu, K. E.: Süleymaniye Vakfiyesi. Ankara, 1962, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.

- Lyons S.A., Petrucelli, R.J.: Medicine An Illustrated History. New York, 1987.

- Nasr. S.H.: Islamic Science; An Illustrated Study. England, 1976, World of Islam Festival Publishing Company Ltd.

- Nayır, Z.: Osmanlı Mimarlığında Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-1690). İst., 1975.

- Necipoğlu, K.G.: "The Formation of an Ottoman Imperial Tradition: The Topkapı Palace in the 15 th and 16 th Centuries" 1985, Harvard Üniversitesi'ne sunulan basılmamış Doktora Tezi...

- Refik, A.: On Altıncı Asırda İstanbul Hayatı 1553 - 1591. İst., 1935, Devlet Mtb.

- Russel, G.A.: "Physicians at the Ottoman Court". Medical History, vol:34, No:3, July 1990, 243-267 s.

- Salih b. Nasrullah: Nüzhetü'l-ebdân fi tercemet-i gayeti'l-İtkân. (Çev. Ebulfeyz Mustafa b. Mehmed) İst., 1303, Matbaa-i Osmaniye.

- Sarı, N.: "Cumhuriyet Dönemine Kadar Türk Tarihinde Acizlerin Korunmasına Kısa Bir Bakış I ve II". Tıp Tarihi Araştırmaları 5, 1993, "İ.Ü.Cerrahpaşa Tıp Fak. Deontoloji Anabilim ve Tıp Tarihi Bilim Dalı Yayınları Özel Seri No:5", 21-51 s.

- (Sarı), Akdeniz, N.: Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi. İst., 1977.

- Sarı, N.: "Osmanlılarda Tıphanenin Kuruluşuna Kadar Tıp Eğitimi". IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara 21-22 Eylül 1981, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. c.: Ankara 1989, "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları,IX. dizi -Sa. 9 b". 1277-1290 s.

- Sarı, N.: "Osmanlılarda Yeme Adetlerinin Klâsik Devir Tıp Anlayışı ile İlişkisi". Catering Gourmet, İst. 1987, Rönesans Yay. 22-30 s.

- Sarı N.: "Qualifications Required for the Health and Auxiliary Personnel Serving in Ottoman Hospitals". International Symposium on History of Science (İst. 22 - 24 April 1991); Science Institutions in Islamic Civilisation,

Abstracts, İst. 1991, Turkish Society for History of Science.

- Sarı, Nil: "Toptaşı Nurbânü Valide Sultan Darüşşifası". I.Türk Tıp Tarihi Kongresi; (İst., 17-19 Şubat 1988) Kongreye sunulan bildiriler. Ankara, 1992, "Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. Türk Tarihi Kurumu Yay. Bil. Dizi-Sa.131", 169-177, s. +39-43. levhalar.

- Sarı N. : " Türk Tıp Tarihinde Yemek ile Tıp Arasındaki İlişkiye Ait Örnekler (The Relation Between Food and Medicine in Turkish Medical History)". İkinci Milletlerarası Yemek Kongresi (3 - 10 Eylül 1988), Ankara 1989, "Konya Kültür ve Turizm Vakfı Yayını", 392-402 s.

- Spink M.S. - Lewis G.L. : Albucasis on Surgery and Instruments. London, 1973, The Wellcome Institute of the History of Medicine.

- Şehsuvaroğlu, B. N. : Eczacılık Tarihi Dersleri. İst. 1970," İ.Ü. Ecz. Fak. Yay. No. 10".

- Şehsuvaroğlu, B. : "Edirne II.Bayezid Darüşşifası". Edirne'nin 600. Fetih Yıldönümü Armağan Kitabından ayrı basım, Ankara, 1965, "Türk Tarih Kurumu Yay.VIII. Seri Sa. 43," 257-264 s.

- Taşkıran, N. : Haseki'nin Kitabı. İst., 1972, "Haseki Hastanesini Kalkındırma Derneği Yayınları No:6".

- Turan, O. : "Selçuklular Devrinde Hastahane Tabibliklerine Tayin Mensurları". Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara, 1988, T.T.K.,50-55.s.

- Uzel İ. : Şerefeddin Sabuncuoğlu Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye, Ankara, 1992, "Türk Tarih Kurumu Yay. III. Dizi - Sa.15".

- Uzunçarşılı, İ. H.: Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı. Ankara, 1965,"Türk Tarih Kurumu Yay. VIII. Seri No. 17".

- Ünver, A. S. : "Edirne Darüşşifası Tarihi 891/1486". Türk Tıp Tarihi Arşivi, c.: 5, No:18, 1940, 80-82.s.

- Ünver, A. S. : "Eyrak Hazinesinde Türk Tıp Tarihine ait Vesikalar". Tıp Dünyası, No. IV-V, 1934'den ayrı bs. 4 s.

- Ünver, A. S. : "Fatih Zamanı Cerrahları Hakkında". Dirim, No. 9,1949'dan ayrı bs. 4 s.

- Ünver, A. S. : Haseki Hastanesi; 1539-1939 400.Yıldönümü Dolayısıyla. İst., 1939, "T.C.İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü Adet 16".

- Ünver, A. S. : Sivas Tıp Sitesi (H.614-M.1217), Sivas, 1980, "Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Yayını: 4".

- Ünver, A. S. : "Sur l'histoire des hopitaux en Turquie du moyen age jusqu'au XVII siecle". Comptes Rendus du IX' Congres International d'Histoire de la Medicine Seanca du 12 Septembre, Bucarest, 1932'den ayrı bs.

- Ünver, A. S. :Türk Tıp Tarihi; Bazı Renkli Resimler. İst., 1942, "İ. Ü. Tıp Tarihi Enst. Adet:22"

-Yörükoğlu, N. N. : Manisa Bimarhanesi. İst., 1948, "T.C.İ.Ü.Tıp Tarihi Enstitüsü No:37".

- Yörükoğlu, N. N. : "Mesir Tarihimiz". Manisa Mesir Mec. (Özel Sayı), Manisa, 1948, s.8.